

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS LXXXI.

HUNGARIA
SZEGED
1985

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS LXXXI.

HUNGARIA

SZEGED.

1985

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA

Szerkesztő bizottság

DR. ANDERLE ÁDÁM, DR. CSATÁRI DÁNIEL, DR. GAÁL ENDRE,
DR. KRISTÓ GYULA, DR. MAKK FERENC, DR. SERFŐZŐ LAJOS

Redegit

DR. DÁNIEL CSATÁRI

Szerkesztette

DR. CSATÁRI DÁNIEL

Műszaki szerkesztő

DR. GAÁL ENDRE

HU ISSN 0324-6965

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

A MAGYAR—HORVÁT HATÁRTÁRGYALÁSOK
ÉS LAKOSSÁGCSERE KUDARCA
(1941—1944)

1941. április 10-én Bartók László zágrábi magyar konzul még arról biztosította az usztasa funkcionáriusokat, hogy a magyar csapatok muraközi bevonulása csupán stratégiai jelentőséggel bír, de a magyar kormány Muraközt változatlanul Horvátország részének tekinti. Négy nappal később Bartók Karlovacra ment az Olaszországból érkező Pavelić fogadására, s ezúttal is arról biztosította az usztasa vezért, hogy Magyarország nem tart igényt a Muraközre, a katonai megszállás csupán átmeneti. Új momentumként közölte Pavelićtel, hogy kormánya ugyanakkor szabad kikötőt kér Šušáknál. Pavelić azt válaszolta Bartóknak, hogy bár elvben egyetért a magyar kormány kérésével, de a szabad kikötőre vonatkozó szerződést addig nem köthetik meg, amíg nem rendezték Olaszországgal a határkérdéseket.¹ Az 1941. május 18-án aláírt római szerződéssel, amely a horvát—olasz határokat rögzítette, a FHÁ jelentős területi veszteségeket szenvedett.² Ennek következtében a horvát kormány szemében a Muraköz felértékelődött. Ebbe az irányba hatott a Bánátra vonatkozó német ígéretek valóra váltásának elődázása is.

Április 14-én Erdmannsdorf budapesti német követ kormánya nevében közölte Bárdossyval, hogy a románok kérésére a Bánátot nem magyar, hanem német csapatok szállják meg. A német hadvezetőség ugyanakkor, folytatta, hozzájárul a Muraköz és a Murától északra fekvő területek magyar megszállásához, de, mint mondta, „e területek végérvényes hovatartozásáról azonban későbbi időpontban fognak dönteni”. Bárdossy meglepve hallgatta Erdmannsdorf szavait és emlékeztette a magyar területi igények kielégítésére vonatkozó korábbi német ígéretekre. Hangsúlyozta, hogy a magyar kormány továbbra is fenntartja Bánátra vonatkozó követelését, de „kész arra, hogy a Muraközre vonatkozóan az önálló horvát állammal baráti tárgyalásokat kezdjen.”³

A magyar kormánynak egyelőre nem is maradt más választása, hiszen, mint már utaltunk rá, a Jugoszláviát felosztó április 24-i bécsi német—olasz megállapodás

¹ FIKRETA JELIĆ-BUTIĆ: Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska. Zagreb, 1977. 93. l. A Revíziós Liga már 1933-ban olyan ígéretet tett Pavelićnek, hogy egy esetleges határrendezés során a Muraközt az usztasáknak kell megkapnia. Uo. 90. l.

² A római szerződés rögzítette Horvátország nyugati határait (Dalmácia), s ezzel Olaszország a tengerpart legfejlettebb területeit kapta meg. Horvátország kötelezte magát, hogy a tengerparton semmiféle katonai objektumot vagy bázist nem tart fenn. A megállapodás részét képezte a Horvátország feletti olasz kezességéről szóló szerződés, amely ugyan nem tért ki részletesen a Savoyai házzal való perszonálunió kérdésére, de az usztasa államot már Horvát Királyságnak nevezte. Olaszország később vereséget szenvedett a Crna Gorában levő Szandzsák kérdésében is. FERDO ČULINOVIC: Jugoslavija između dva rata. II. Zagreb, 1961. 247. l.

³ A WILHELMSTRASSE és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933—1944. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: RÁNKI GYÖRGY, PAMLÉNYI ERVIN, TILKOVSKY LÓRÁNT, JUHÁSZ GYULA: Kossuth Könyvkiadó, 1968. 393. sz. írat. 577. l.

a Muraközt ugyan Magyarországnak ítélte, a pontos határok kijelölését azonban a kétoldalú tárgyalások hatáskörébe utalta.

Bárdossy igyekezett sürgetni a tárgyalások megkezdését. Az április 21-i minisztertanácson — arra hivatkozva, hogy a Muraköz magyar részről történő megszállásakor „számos incidensre” került sor és számítani kell a helyzet további éleződésére — a kormány állást foglalt a tárgyalások mielőbbi megindítása mellett. Bárdossy javaslatára a kormány a következő álláspontot fogadta el: Magyarország elvileg továbbra is fenntartja szuverenitását a Muraközben, az igazgatást azonban akár meghatározott, akár meghatározatlan időre, de mindenképpen ideiglenes jelleggel, átadja Horvátországnak. A Murakeresztúrtól Csáktornyan át a német határig terjedő vasúti vonal magyar tulajdont képez, s a muraközi olaj kitermelést is magyar vállalatok végzik majd. Az Adria felé irányuló forgalom számára — a Gyékényes — Šušak — Fiume vasútvonalon — „lehetőleg” messzemenő péage-jog biztosítandó, beleértve a magyar szerelvények közlekedtetésének és üzemanyag raktárak létesítésének jogát is. Šušak kikötőjében szabad zónát és magyar raktárak létesítésének jogát követelték. Tisztázni kell a tárgyalásokon azt is, hogy az igazgatásra átadott Muraközben a horvát hatóságok hogyan fogják biztosítani a tulajdonvédelmet, az okozott károk megtérítését. A kormány álláspontja szerint elvi megállapodást kell elérni a Dráva hajóhatóvá tételének, s a Száva magyar hajók előtt történő megnyitásának kérdésében. A minisztertanács véleménye szerint a magyar—horvát határnak a Dráva és Duna medrének középpontjában kell majd húzódnia. Végül a felsorolt követeléseket összekapcsolták a *kölcsönös népességcsere* gondolatával.⁴

A horvátok a néprajzi elv és a történeti jog alapján követelték maguknak a Muraközt.⁵

Május 16-án, két nappal Rómába történő elutazása előtt Pavelić magához hívatta Bartókot, s javasolta, hogy május 23-án kezdjék meg a Zágrábban a vitás kérdések tárgyalását.⁶

Május 27-én magyar delegáció utazott Zágrábba, a tárgyalások felvétele céljából. Megérkezésük után közölték a horvát kormánnyal, hogy csak abban az esetben kerülhet sor sikeres tárgyalásokra, ha a Muraközre vonatkozóan elismerik Magyarország szuverenitását, s a közigazgatás átadása is csak akkor válik lehetségessé, ha Horvátország hajlandó bizonyos ellenszolgáltatásra.⁷ A horvát kormány azonban hallani sem akart semmiféle ellenszolgáltatásról. A határkérdésben Olaszországgal szemben elkövetett vereség miatt a horvátok lényegesen nagyobb ellenállást tanúsítottak Muraköz kérdésében, annál is inkább, mivel Magyarország korántsem az az ország volt, amelynek követeléseit fenntartás nélkül teljesíteni kellett. Abban is reménykedtek, hogy a tengelyhatalmakhoz fellebezve kedvező döntést sikerül elérniük, s így minden ellenszolgáltatás nélkül visszakapják a Muraközt.⁸

A magyar delegáció azonban igen hamar lehűtötte horvát partnereit. Világosan értésükre adták: „naivitás lenne feltételezni, hogy a magyar delegáció csak azért utazott Zágrábba, hogy a Muraközt ellenszolgáltatás nélkül felajánlja. Lehetetlen, hogy a magyar kormány a Muraközt egyszerűen a horvátoknak ajándékozza, mert az ezer éven át magyar terület volt és lakosságának többsége ma is hú Magyarországhoz.”⁹

⁴ OL K-27 Min. tan. jgyk. 1941. április 21.

⁵ OL K-63 Küm. pol. 1942-67-10.

⁶ OL K 74. I. Bejövő szjt. Zágráb. Bartók 1941. május 16-i számjeltávirata.

⁷ HIL VKF 1941-1-5263/eln. A *Wilhelmstrasse*... 434/1. sz. irat. 613. l.

⁸ Uo. 421. sz. irat 600. l.

⁹ Uo. 434/1. sz. irat. 613. l.

Mindkét fél a németeknél próbált támogatást keresni. Május 31-én Bartók, zágrábi magyar ügyvivő megbeszélést folytatott Glaise von Horstenau zágrábi német tábornokkal és Kasche német követtel. Kasche tolmácsolta a Führer azon kívánságát, hogy a horvát állam minél hamarabb konszolidálódjék, s kifejezte reményét, hogy a tengerszomszédai is „minden lehető el fognak követni, hogy Németországot ezen egyezkedésben hathatósan támogassák”. Sajnálkozott a határrendezés elhúzódása miatt, s utalt arra, hogy „Hitler jó szívvvel venné”, ha a horvátokkal szemben a magyar kormány engedékenyebb lenne. „Horvátországnak úgyis még annyi baja és nehézsége van, tette hozzá, felesleges tehát, hogy Magyarország is szaporítsa azokat. A tábornok bizalmasan megsúgta Bartóknak, figyelmeztette Pavelicet, „ne legyen intranszigenesebb, mint az olaszokkal volt Spalato kérdésében”, s javasolta neki, fogadják el azt a megoldást, hogy Muraköz maradjon Magyarország része és elégedjenek meg a terület igazgatásával. A nagyobb nyomaték kedvéért még arra is figyelmeztette Pavelicet — folytatta —, hogy „a Führer is helyeselné az illyesféle megoldást”, s tudtára adta, Németország nem hajlandó döntőbíró szerepet vállalni ebben a kérdésben.¹⁰

A németek tehát — miközben Magyarországot mérsékletre intették és semlegességüket hangoztatták — a horvátokat igyekeztek a magyar álláspont elfogadására bírni. E részrehajló semlegesség egyrészt a bécsi osztozkodás Muraközre vonatkozó pontjával, másrészt azzal függött össze, hogy a magyar kormány éppen ebben az időben elégitette ki a németek négy Murán túli községre vonatkozó igényét.¹¹

Különösen nagy vitát váltott ki a lakosságcsere kérdése, amelyet mindkét fél a saját érdekei szerint értelmezett. Még a konkrét határtárgyalások megkezdése előtt, április 19-én, a magyar kormány Zágrábba küldte Tamás Aladárt, aki igen jó kapcsolatokkal rendelkezett usztasa körökben. Tamáson keresztül azt szerették volna kipuhatolni, milyen álláspontot foglalnak el horvát kormánykörök a lakosságcsere kérdésében. Tamásnak Pavelic ezzel kapcsolatban a következőket mondta: hajlandók azonnal tárgyalásba bocsátkozni a horvátok átvételéről, akiket a kiutasított szerbek helyére telepítenének, a Magyarországról kiutasítandó szerbeknek pedig átvonulási engedélyt adnak, de átvételük szóba sem jöhet.¹² A zágrábi tárgyalásokon — a németek ezzel kapcsolatos elutasító magatartása miatt — már nem került szóba a szerbek Horvátországon át történő kiutasítása, de a Muraköz „nagystílű” átadásának fejében a horvát fél hajlandónak mutatkozott volna a bácskai bunyevácok átvételére, a kisebbségi szerződés helyett egy kitelepítési egyezmény megkötésére. Marosy ennek kapcsán a következőkre hívta fel a külügyminisztérium figyelmét „:... azt hiszem, jobb szolgálatot jelentene Magyarországnak és a magyar jövőnek, ha a formula közjogi részét nem túlságosan forszírozzuk, s egy nagystílű gesztussal ezen fajilag amúgy is elvesztett területet úgy engedjük át, hogy primitív politikai érzékenység részére fájó seb ne maradjon — és ennek fejében minden erőfeszítést a népcsere, vagyis kitelepítés lebonyolítására koncentrálnánk.”¹³

Budapesten azonban továbbra is a Muraköz közjogi helyzetének rendezésére fektették a hangsúlyt, s úgy képelték, hogy a közigazgatás Horvátország részére történő átadására csak a népességcsere lebonyolítása után kerülne sor. A horvátok számára azonban elfogadhatatlan volt a két kérdés ily módon történő összekapcsolása, s azzal

¹⁰ OL K-63 Küm. pol. 1941-67-3559.

¹¹ A minisztertanács április 28-án járult hozzá a községek átadásához. OL K-27 Min. tan. jgyk. 1941. április 28. Némi vita után júniusban megtörtént magyar részről a terület kiürítése. HIL HM 1941-1 (a-38 126) eln.

¹² OL K-63 Küm. pol. 1941-67-2749.

¹³ OL K-63 Küm. res. pol. 1941-67/a-387.

érveltek, hogy az áttelepítések időbeli elhúzódása hosszabb ideig lehetetlenné teszi a horvát jogok muraközi gyakorlását.

Az alkudozások június második hetében újabb fordulatot vettek. Lorković felvetette a terület közös birtokolásának gondolatát, ezt azonban Marosy követ kormánya utasítására elfogadhatatlannak minősítette.¹⁴ Marosy azzal próbálta a magyar álláspont elfogadására bírni az új ötlettel előálló külügyminisztert, hogy kemény hangon értésére adta: ha közelesen nem sikerül döntenie a kérdésben, akkor a magyar kormány kénytelen lesz véget vetni a Muraközben a „tarthatatlan ideiglenes állapotnak”. Ha azonban, tette hozzá, a horvát fél hajlandó a tárgyalásokra a magyar javaslatok alapján, akkor kormányja kész bizonyos engedményekre. Így például nem zárkózna el a kondominium lehetőségének megtárgyalása elől. A kondominium kérdésében azonban az usztasa állam vezetői sem foglaltak el egységes álláspontot. Lorkovićtyal ellentétben Pavelić hallani sem akart a terület közös birtoklásáról, s az álláspontja felől érdeklődő Bartóknak tőle egyáltalán nem szokatlan, színpadias módon kijelentette: „mindenkor inkább állhat emelt fővel a horvát nép elé, ha mint az erőszak megnyilvánulására hivatkozhat a magyar katonai megszállásra, mintha e kérdés felett alkuba bocsátkozna Magyarországgal.”¹⁵

Szeptember 6-án Sztójay berlini magyar követ felkereste Woermann külügyi államtitkár helyett — és mint mondta — a félreértések elkerülése végett a német kormány tudomására hozta, hogy a magyar kormány „Muraköz ügyében Horvátországgal folytatott tárgyalásait végérvényesen befejezte, és nem lát semmi lehetőséget arra, hogy egy magyar—horvát megállapodás keretében a jelenlegi helyzetet megváltoztassa”. Woermann Sztójay bejelentését tudomásul vette és megismételte a németek semleges álláspontját ebben a kérdésben.¹⁶ Ezzel a németek hallgatólagosan szentesítették a Muraköz bekebelezését — így az usztasa Horvátország Magyarországgal szemben is vereséget szenvedett a határkérdésben. A horvát kormányok azonban mindvégig abban reménykedtek, hogy ha máskor nem is, a háború befejezésekor „még adódhatnak átrendezési lehetőségek”. Addig is, amíg ennek elérkezik az ideje — fejtegette több alkalommal is Lorković — „a horvát kormány legfőbb óhaja, hogy legalábbis az említett terület népi állaga érintetlen maradjon”.¹⁷

Július 29-én az usztasa rezsimmel erősen szimpatizáló Marosy zágrábi magyar követ, aki nem értett egyet a tárgyalások megszakításával, a következő veszélyre figyelmeztette kormányát: „Írásbeli és szóbeli jelentéseimben nem hagytam kétséget aziránt, hogy a magyar—horvát viszony sorsdöntő fordulópontja a Muraköz kérdése. Ezen terület itthagynya esetén megkaphattuk volna a horvátok barátságát — az átszatelással eszközpálni kell, hogy Horvátország ellenségeink sorába lép, együttműködést keres Romániával és Szlovákiával és végső fokon újra feltámad körülöttünk — ha gyengített kiadásban is a kisantant”.¹⁸

¹⁴ *A Wilhelmstrasse*. 434/1. sz. irat. 613. l.

¹⁵ Uo., valamint Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945. V. kötet. Összeállította: JUHÁSZ GYULA. Sajtó alá rendezte: JUHÁSZ GYULA és FEJES JUDIT. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 824. sz. irat. 1159. l.

¹⁶ *A Wilhelmstrasse*... 442. sz. irat. 618—619. l.

¹⁷ OL K-63 Küm. pol. 1942-67-59.

¹⁸ Uo. 1941-67-159. Később Marosy is jóval realisabban értékelte a három ország közeledését. Propagandisztikusnak minősítette Horvátország és Szlovákia közeledését, amelyre azért van szüksége a két új államnak, írta, mivel „másoknak úgysem imponál, tehát jól esik az egymásnak való tömjénezés”. Románia szerepét már jóval veszélyesebbnek találta. A román—horvát közeledést szerinte Buzdugán zágrábi román követ, Titulescu korábbi román külügyminiszter titkára, valamint Benzon, bukaresti román követ, a „magyarellenes klikk fő exponensei” szorgalmazzák. OL K-63 Küm. pol. 1942-67-34.

S bár a kisantant még „gyengített kiadásban” sem támadt fel, a magyar kormány-
nak azonban valóban számolnia kellett az említett országok magyarellenes közeledé-
sével, s a Muraköz egyoldalú bekebelezése után kiéleződött magyar—horvát viszony
is egyre több kellemetlenséget okozott. Gyakoriakká váltak a kölcsönös határsérté-
sek. 1941 decemberében például a magyar katonaság elfoglalta a Dunán fekvő Ada
nevű kis szigetet. Pár hónappal később — mivel a sorozatos horvát tiltakozások
ellenére sem ürítették ki a szigetet — fegyveres usztasák válaszként Šarengrad szige-
tét szállták meg. A magyar katonaság visszafoglalta a lakatlan szigetet, s mintegy a
Muraközi kérdés komédiájaként 1942 áprilisában megkezdődtek a Duna e szakaszára
vonatkozó tárgyalások.¹⁹ Azonban — mint Marosy írta — „a horvát delegáció ki-
csinyes magatartása miatt” ezek a tárgyalások is hamarosan függőben maradtak.²⁰

A horvát kormány azonban nem nyugodott bele a Muraköz elvesztésébe és fo-
kozta a Muraköz visszacsatolása érdekében folytatott propagandáját, a horvát nacio-
nalizmus szítását. Ehhez elsősorban a határmenti usztasa fiatalságot, a muraközi
horvát tisztviselőket és a továbbra is a zágrábi püspökséghez tartozó muraközi kato-
likus papságot igyekezett felhasználni. Kvaternik hadügyminiszter például a muraközi
magyar katonai közigazgatás bevezetése után a keleti frontra induló varasdi önkéntes-
ek búcsúztatásakor a következőket mondta: „tűrjenek csendben, mert a Poglavnik
(Pavelić — S. E.) és ő ugyanúgy gondolkoznak ebben a kérdésben, mint maguk a
muraköziek... Muraköz legyen kész és várjon, mert Muraköz a miénk és ellenkező
megoldásról szó sem lehet.”²¹

1942. február 16-án a csáktornyai főszolgabíró arról tett jelentést, hogy a be-
kebelezési törvény ellenére a horvátországi Varasdon felállították a Magyarországhoz
tartozó Perlak és Csáktornya főszolgabírói hivatalát és hivatalos leveleket küldözget-
nek a magyar hatóságoknak. A horvát szabor (országgyűlés) pedig kinevezte a csák-
tornyai és perlaki járások képviselőit.²² A magyar válasz természetesen nem sokáig
váratott magára. A perlaki képviselőnek kinevezett Petković a Zalai Közlöny 1942.
március 27-i számában „a legnagyobb megbotránkozással” tiltakozott az eljárás
ellen. Azzal utasította vissza a képviselőiséget, hogy ő „muraközi születésű és anya-
nyelvű magyar állampolgár”. Diplomáciai úton azonban a magyar kormány nem
tiltakozott a horvátoknál, s a külügyminiszter arra kérte a belügyminisztériumot,
hogy az ügy kapcsán „tartózkodjanak minden olyan intézkedéstől, amely zaklatásnak
minősülhetne”, de akadályozzák meg, hogy az illetők esetleg mégis kiszökjenek a
szabor ülésére.²³ A képviselővé kinevezett Petkovićnak és Radikovićnak tehát nem
esett bántódása, a magyar kormány azonban nem hagyta annyiban az ügyet. Meg-
torlálásként „lehetővé tette”, hogy a hivataluktól immár megfosztott horvát tisztvisé-

¹⁹ OL K-63 Küm. pol. 1942-67-58. HIL VKF 1942-1-5022., 5162., 5160/el.

Az említett szigetek azért váltak vitássá, mivel időközben egy mesterséges csatornával levágták a
Duna kanyarulatát, így a szigetek a folyó új sodrásai vonalától északra kerültek, s így magyar területté
váltak.

²⁰ OL K-63 Küm. pol. 1943-67-számnélküli.

²¹ OL K-428 MTI Könyomatos 1132. 1941. július 18.

Pavelić 1942 szeptemberében megtekintette a szovjet fronton harcoló horvát egységeket. De még eb-
ben a szárára kedvező lélektani pillanatban sem sikerült megszereznie a németek támogatását a
Muraköz kérdésében.

OL K-149 BM res. 1942-2-8376.

²² OL K-28 ME Kisebbségi o. 1942-R-19 705.

²³ OL K-149 BM res. 1942-2-10 429.

A másik kinevezett képviselő Vid Radiković volt. Radiković ugyan nem volt hajlandó nyilvánosan
elhatárolni magát a horvát kormány lépésétől, de nem is tett eleget annak.

lők, vasutasok és tanítók rövid idő alatt „elhagyják” az országot, azaz kiutasították őket.²⁴

A mindkét oldalról fűtött nacionalizmusnak volt halálos áldozata is. 1941 októberében egy Safarić nevű usztasa Drávaóhidán (Prelenitec) azért lőtte le Kreszinger Györgyöt, mivel Kreszinger „az elsőik között volt, akik a magyar csapatok bevonulását kérték a Muraközbe, s azóta is állandóan a magyarság érdekében tevékenykedett”.²⁵

Sok gondot okozott a magyar kormánynak a Muraköz egyházi helyzete, mivel a bekebelezés után is a zágrábi püspökség joghatósága alá tartozott.²⁶

A csendőrség központi nyomozóparancsnoksága egyik jelentése szerint Stepanić zágrábi érsek azt az utasítást adta a muraközi papságnak, hogy horvátul misézzenek és „megdorgálta azokat, akik magyarul miséztek”.²⁷ Ennek ellensúlyozására a szombathelyi II. hadtestparancsnokság tábori lelkészek segítségével próbálta megoldani az iskolákban a magyar nyelvű hittantanítást. Novemberben általános vizsgálatot indítottak a „szláv érzelmű” papság ellen, s azokat, akik nem tanúsítottak „tartózkodó magatartást” az érseki felhívással szemben, ha horvátul állították ki a keresztleveleket, vagy éppen a rájuk bízott horvát gyermektől horvátul várták a „dicsértesség”-et, kiutasították az országból.²⁸ 1942 májusában a horvát külügyminisztérium politikai osztálya jegyzékben tiltakozott a magyar kormánynál a muraközi papok kiutasítása ellen. Marosy ez ügyben felkereste Marconi zágrábi pápai megbízottat is, aki a Szent-szék jóindulatáról biztosította a követet, ugyanakkor hozzátette, hogy a kiutasítások indoklása „vajmi kevés konkrét jogalapot szolgáltat, az abban foglalt adatokból kitéűnőleg közigazgatásunk a Muraközben olyan gyakorlatot követ, amely az idegen ajkú lakosság általában elismert nyelvi és vallási jogaival csak nehezen látszik összeférhetőnek”.²⁹

A katolikus tábori püspökség a honvédelmi minisztérium megbízásából 1941 augusztus végén arra hívta fel Serédi Jusztinián hercegrímás figyelmét, hogy mielőbb járjon közbe a Muraköz egyházi helyzetének rendezése érdekében. Ez annál is inkább sürgető lenne — olvashatjuk az átiratban —, mivel nemcsak a hívek lelki gondozása függ a zágrábi püspökségtől, hanem „dicső honvédségünk ott állomásozó tagjainak házassági ügye is”.³⁰ Hamarosan a vezérkar főnöke is interveniált az ügyben. Igyekezett mind Serédit, mind pedig a budapesti nunciust megnyerni az ügynek.³¹ A Vatikán azonban hallgatásba burkolódzott, ezért Marosy 1942 tavaszán a zágrábi

²⁴ OL K-149 BM res. 1942-6-11 892.

A konfliktus időnként komikus formát öltött. Egy alkalommal például usztasák és horvát katonák 80–100 fős csoportja a varasdi Dráva hídon a magyar határőrök előtt horvát Muraközt éltették. A korabeli jelentés szerint a határőrök erélyes fellépésére ugyan visszavonultak a hídról, de közben „szamárfülek, ülep (fenék) mutogatásokkal és egyéb gúnyos kézjelzésekkel, nevetve és énekelve vonultak a Dráva horvát partjára”.

HIL VKF 1941-1/el. 1941. július 14-i helyzetjelentés.

²⁵ OL K-149 BM res. 1942-6-11 892.

²⁶ A baranyai háromszög egyházközségei is a zágrábi püspökség joghatósága alá tartoztak.

²⁷ OL K-149 BM res. 1942-6-11 892.

Stepanić zágrábi érsek a megszállás éveiben nem azonosult az usztasa rezsimmel. Megtagadta például Kovačić horvát propagandafőnök kérését, hogy a katolikus papság a szószekekről a kommunizmus és a partizánok ellen prédikáljon. Azzal érvelt, hogy az egyház kommunizmus ellenessége közismeret, s az adott helyzetben egy ilyen akció belpolitikai állásfoglalásnak számítana a partizánok ellen, akiknek pedig csak egy része kommunista. Stepanić érsek öccsének egész családját az egyik partizánellenes tisztogatás során a németek kivégezték.

OL K-63 Küm. pol. 1943-67-149.

²⁸ OL K-149 BM res. 1942-6-11 892.

²⁹ OL K-63 Küm. pol. 1942-67-2862.

³⁰ HIL HM 1941-I-48 775/el.

³¹ HIL VKF 1942-1-4284/el.

pápai megbízotton keresztül igyekezett eredményt elérni — sikertelenül. A Vatikán a háború befejezéséig, az új határok létrejöttéig nem kívánta átrendezni Muraköz egyházi helyzetét.³²

A határtárgyalások kudarca után érezhető negatív változás következett be a magyar kormány horvátokkal kapcsolatos nemzetiségpolitikájában is. Megkezdődött az ún. telepések, bevándoroltak, azaz az 1918. december 1. után letelepedettek összeírása és kiutasítása. A horvát kormány éles hangú jegyzékben tiltakozott ez ellen. Marosy azzal próbálta Lorković külügyminisztert megnyugtatni, hogy csupán összeírásról van szó, kormánya nem fogja a horvátokat kiutasítani az országból, és vizsgálatot indít a kiutasítások ügyében.³³ Még le sem zárult a vizsgálat, amikor december közepén újabb horvát panasz érkezett a csáktornyai szolgabíró kiutasítási végzései ellen. A magyar külügyminisztérium ezúttal már a 75 kiutasított ügyének leg-sürgősebb kivizsgálását kérte a belügyminisztériumtól, mivel „a változott helyzetben (ti. a bekebelezési törvény után — *S. E.*) nyomós politikai érdek is fűződik ehhez”. A magyar kormány tehát — immár birtokon belül — igyekezett toleránsnak mutatkozni, legalább is a horvát kormány felé. A vizsgálat eredményei azonban nem Marosy fent idézett megnyugtató szavait igazolták. Vida Ferenc, a csáktornyai járás főszolgabírója a vizsgálatot végző belügyi megbízott előtt nem is tagadta, hogy valóban történtek kiutasítások. Azzal érvelt, hogy a bevándoroltak „irredenták, másrészt kommunisták”, ezért „feltétlenül szükségesnek látszik a bevándorolt és nem kívánatos elemek fokozatos eltávolítása”. Mintegy saját mentségére hozzátette, hogy a kiutasításokat „lassú iramban és a legnagyobb kímélettel” végezték. A horvát jegyzékben említett 75 kiutasításból 36-ot ismert el, de ezek között is — mondta — legfeljebb 10—15 volt horvát, a többi zsidó.³⁴

Február 18-án a külügyminisztérium közölte Marosyval a vizsgálat eredményét és a következő válasz megtételére hatalmazta fel: a 75 fő kiutasítása túlzás és „minden tárgyi alapot” nélkülöz. A csáktornyai járásban valóban voltak kiutasítások, ezek között azonban „legfeljebb 20—25 (!) horvát volt, de a határon csak 3 személyt tettek át.” A bevándoroltak összeírása valóban megtörtént, de nem kiutasítási szándékkal, hanem csupán „nemzetvédelmi” céllal.³⁵ Egyúttal felkérték Marosyt, hogy a magyar kormány nevében tiltakozzon a Magyarországra átjövő és átszökő horvátok magatartása ellen, akik „állandó nyugtalanságot” szítanak és a hatóságok „egyes szükséges és jogos” intézkedéseit „túlzott és rosszakaratú” beállításban terjesztik.³⁶ A kiutasítások mellett a két kormány kölcsönös szemrehányással illette egymást a különféle nacionalista, irredenta szervezetek működése, valamint a sajtóban a Muraközről megjelent nyilatkozatok, cikkek kapcsán. A horvátok változatlanul vitatták a terület Magyarországhoz csatolásának jogosságát — a magyarok pedig azt állították, hogy a Muraközben nem horvátok, hanem sokácok és bunyevácok élnek, akik az ún. muraközi nyelvet beszélik.³⁷

Marosy követ, bár kissé dagályos stílusban, de találóan jellemezte így a két ország viszonyát: „A magyar—horvát viszony olyan, mint a borús felhőktől megszállt

³² OL K-63 Küm. pol. 1942-67-38. A Vatikán egyébként nem ismerte el hivatalosan a Független Horvát Államot.

³³ OL K-149 BM res. 1942-6-6119.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ HIL HM 1941-I. 48 775/el., OL K-28 ME Kisebbségi o. 1943-R-27 672., OL K-63 Küm. pol. 1942-67-64., HIL HM 1942-1/a-2556/el.

égbolt, amelyen néha pillanatokig kibukkan a kék égnek egy csücske, hogy hamarosan ismét árnyékba borítsa egy újabb szélroham.”³⁸

Magyarországnak, miközben az említett lépésekkel igyekezett „jobb belátásra” bírni az usztasa kormányt, a muraközi kérdés egyoldalú megoldása után nem volt érdeke a magyar—horvát-viszony túlzott kiélezése, annál is inkább, mivel aggodalommal figyelték a németek által létrehozott kisállamok, Szlovákia és Horvátország, valamint Románia közeledését. Horvátország — bár soha nem mondott le a Muraközről — kénytelen volt tudomásul venni a tényeket. Nemcsak a Muraköz Horvátországhoz csatolásához nem kaptak német támogatást, de Berlinben a helyzet további élezésére irányuló horvát szándékokat is határozottan leintették. Erre enged következtetni Vračić külügyminiszter-helyettes menesztése is, akit Marosy — Benzon bukaresti horvát követtel együtt — „gyűlölködő és kellemetlen ellenfélnek” titulált, s akiről hasonló szellemben tett megjegyzések a zágrábi német és olasz követnek. Távozása után a horvát tiltakozó jegyzékek száma érezhetően megcsappant.³⁹

Kállay Miklós, az új miniszterelnök és külügyminiszter, rögtön hivatalba lépése után utasította Marosyt, hogy igyekezzék a kölcsönösség elve alapján a kisebbségi kérdésben előrehaladást elérni, s tegyen kezdeményező lépéseket ezirányban. A követ által 1942. március 12-én a horvát külügyminisztériumhoz eljuttatott jegyzék felsorolta a horvátországi magyarok sérelmeit — a magyar kormány által támogatott Horvátországi Magyar Közművelődési Közösség engedélyezése körüli huzavonát, az eszéki nyilasok tevékenységének támogatását és az iskola kérdést — és azzal fenyegette a horvát kormányt, hogy „a horvátországi magyarsággal való bánásmód nem maradhat visszahatás nélkül a magyarországi horvátság helyzetére”. Marosy a jegyzék átadásakor hosszabb beszélgetést folytatott Lorković külügyminiszterrel és szóban is sürgette a jegyzékben felsorolt sérelmek orvoslását. Lorković a Magyar Közművelődési Közösség kapcsán azzal védekezett, hogy bár tényleg nem történt, meg az egyesület engedélyezése, de gyakorlatilag szabadon szervezhetnek. Marosy nem fogadta el Lorković magyarázkodását, mivel Magyarországon „a horvátbunyovác és sokác egyesületek egész sora szabadon működik”. Szemére vetette a külügyminiszternek, hogy Horvátországban egyetlen magyar iskola sem működik, míg Magyarországon 13 ún. horvát—magyar, 5 vend—magyar, 7 bunyevác—magyar és 15 sokác-magyar vegyes iskola van. Lorković kormánya nevében kijelentette, hogy kölcsönösségi alapon hajlandók rendezni a magyar kisebbség helyzetét, s megnyugtatta Marosyt, hogy a Duna vonalán túl, azaz a Bácskában, nincsenek területi követeléseik. A Muraközt nem említette. Ők nem akarnak a német kisebbséghez hasonló jogokat — folytatta —, csupán azt, hogy a magyarországi népcsoport is bevallhassa a horvátokhoz való tartozását, fenntarthassa népi kultúráját. Lorković ezzel értésére adta Marosynak, hogy kormánya nemtetszéssel szemléli a magyarországi horvátok bunyevácokra és sokácokra történő felosztását. E pontnál éles vita alakult ki köztük. Marosy „kicsinyes és túlfűtött sovinizmusnak” nevezte Lorković álláspontját, a horvát külügyminiszter pedig azt fejtegette, hogy „a nemzetek lelki életében a nemzeti név is összekötő kapocs és ha annak szabad megvállására a lehetőség nincs meg—ez az illető néptörődék lelki elidegenítését és elszakadását vonja maga után”. Lorković persze elfelejtette megemlíteni, a boszniai muzulmánokból éppen az usztasa kormányzat igyekezett „horvát-muzulmánokat” faragni.

Az iskola-kérdésben azonban kénytelen volt védekezni, s az adott helyzetért a

³⁸ OL K-63 Küm. pol. 1942-67-20.

³⁹ Marosy Lorković külügyminiszterhez viszont olyan információkat juttatott el, hogy Vračić az ő helyére pályázik. Uo.

jugoszláv kormányokat tett felelőssé. Biztosította Marosyt, hogy a horvát kormány-
nak „feltétlen és komoly szándéka” ezen segíteni. Szemére vetette Marosynak, hogy
a muraközi iskolákban nem horvátul, hanem „muraköziül” oktatnak, s míg ő kap-
csolatot tarthat a horvátországi magyarsággal, erre Gaj követnek nincs alkalma a
magyarországi horvátok vonatkozásában. Marosy azonban világosan értésére adta
Lorkovićnak, hogy kormánya „a fennálló helyzet alapján” képzeli el a vitás kérdések
rendezését, engedményekre nem hajlandó.⁴⁰

Hosszas huzavona után egyedül az eszéki nyilasok tevékenységének betiltását
és a Magyar Közművelődési Közösség engedélyezését sikerült elérni, a kisebbségek
helyzetének rendezése továbbra is kimerült a kölcsönös ígéretésekben.⁴¹

A lakosságcsere kudarcra után a magyar kormány újabb ötlettel állt elő — a bosz-
niai szórvány magyarság Magyarországra telepítésének gondolatával. A Bácskában
a volt jugoszláv telepesek kiutasítása, valamint a bukovinai székelyek letelepítése-
után is jelentős volt jugoszláv telepes föld maradt üresen. Nem sikerült a várt mér-
tékben a moldvai csángók betelepítése, így a magyar kormány a horvátországi ma-
gyarok egyoldalú áttelepítésével igyekezett tovább „javítani” a Bácska nemzetiség
térképét.⁴²

A Bárdossy-kormány „partizánveszélyre” hivatkozva már 1941 decemberében
kérte a boszniai magyarok áttelepítését. Az elhúzódó tárgyalások ellenére a miniszteri-
tanács már 1942. február 25-én felhatalmazta a belügyminisztert és a külföldi magya-
rokat hazatelepítő kormánybiztosságot a „végveszélynek kitett” magyar szórványok
hazatelepítésére. A tárgyalásokat az usztasa horvát állam fennállásának évforduló-
jára Zágrábba érkezett Ullein-Reviczky Antal és Hennyei Gusztáv altábornagy
Paveličtyel és Lorkovićtyal folytatott megbeszélései mozdították ki a holtpontról.
A horvát engedékenységekben kétségtelen szerepe volt az usztasa rendszer ingatlansá-
gát elfedő évfordulós készülődésnek, de leginkább annak, hogy így kívántak a két
ország között barátságos légkört kialakítani, amely alkalom adtán lehetővé teszi a
muraközi kérdés rendezését.⁴³

Április elején Marosy és Lorković aláírta a boszniai magyarok áttelepítésére
vonatkozó megállapodást. Ennek értelmében a horvát kormány vállalta, hogy az át-

⁴⁰ OL K-63 Küm. pol. 1942-67-31, 32.

Magyarországon, hangsúlyozandó a vend irodalmi horváltól való különállását, bevezették az iskolák-
ban a „magyar írásmódot”. Az ilyen fajta nyelvi manipuláció persze az usztasa kormányzattól sem
volt idegen. Rendeleti úton tiltották be például a „tisza” horvát nyelvtől idegennek titulált szerb ki-
fejezések használatát.

⁴¹ OL K-63 Küm. pol. 1942-67-105.

Kovács Antal, az eszéki nyilasok vezére a párt betiltása után a Bánátba szökött. Közvetlenül a Ko-
vács-féle nyilas szervezkedés után Sütő Gyula volt nyilas képviselő német útlevelel Horvátországba
érkezett, s „Csaba” néven újjászervezte a horvátországi nyilasmozgalmat. „Csaba, Független Hor-
vátországi Egyesület,„ címmel könyomatos újságot adtak ki. A horvát belügyminisztérium — a ma-
gyar kormány sorozatos tiltakozására — a Csaba egyesületet is betiltotta, német támogatással azon-
ban továbbra is folytatták tevékenységüket. 1943-ban Kammerhoff tábornok, a horvátországi SS
főparancsnoka a nyilasokból külön SS századot állított fel, amely a németek oldalán részt vett a par-
tizánok elleni tisztogató akciókban. 1944 áprilisában a Horvátországi Magyar Közművelődési Kö-
zösség eszéki csoportja és a nyilasok között egységfront megállapodás jött létre. OL K-63 Küm. pol.
1943-67-180.; 1942-67-123., 66., 1944-67-42.; OL K-28 ME Kisebbségi O. 1943-R-31 131.

⁴² A moldvai csángók közül mindössze 100 család kívánt Magyarországra települni, de közü-
lük is csak 53 család költözött át 1941 folyamán. A kudarc oka nemcsak a román kormány „akadé-
koskodása” volt, de a magyar kormány is visszafogottan kezelte az ügyet a csángók erőteljes asszi-
miláltsága miatt. OL K-28 ME Kisebbségi O. 1943-R-24 333. A bácskai székely telepítésre lásd:
A SAJTI ENIKŐ: Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában — 1941. Akadémiai Kiadó,
Budapest, 1984.

⁴³ Sajnos a tárgyalásokról készített feljegyzést nem találtuk meg. Lényegét Marosy április-má-
jusi jelentései tartalmazzák. OL K-63 Küm. pol. 1942-67-41., 43., 51.

települők ingatlan vagyonát megveszi, s annak ellenértékét magukkal hozhatják.⁴⁴ A magyar fél pedig, ennek fejében, módosította azt a korábbi rendeletét, amely szerint a kiutasított és önként távozó horvátok nem vihették ki még ingóságukat sem.⁴⁵ Marosy—kormányja állásfoglalásának megfelelően — visszautasította azt a horvát kérelmet, hogy a vagyoni viszonyosságot kiterjesszék azokra a kitelepülni szándékozó horvát dobrovoljácokra is, akik „horvát nemzeti irányú működésükkel tanúbizonyságot tettek arról, hogy előző hibájukat jóvá akarják tenni”. A boszniai magyarok bizonyos mennyiségű élő állatot is áthozhattak magukkal. Marosy, kormányja utasítása ellenére, kénytelen volt felajánlani a viszonyosságot. Mint írta, erre „múlhatatlanul szükség volt azért, mert a gunjai csoport már elszállításra készen állt és más-képp az egész akció felborult volna, ami a horvátországi magyarság körében igen kínos hatást válthatott volna ki”.⁴⁶

Az egyezmény három boszniai falu, Gunja, Vućinjak és Breko magyar lakosságának áttelepítésére terjedt ki. Ennek érvényességét a nyár folyamán Bjelinára is kiterjesztették.

Az április közepén meginduló telepítés, alkalmával Marosy, a Horvátországi Közművelődési Közösség segítségével, igyekezett ünnepélyes búcsúztatásról gondoskodni, de minden igyekezete ellenére sem sikerült olyan külsőségeket teremtenie, mint a székely telepítés esetében történt. A partizánok elleni tisztogató akciók miatt a bjelinai csoportot például német harckocsik kísérték a határra. A magyar sajtó is kénytelen volt elismerni, miközben „a nagy magyar közösségbe történő beolvadás olthatatlan vágyára” hivatkozva magyarázta az áttelepülési szándékot, hogy a boszniai magyarok pusztá létüket próbálták így megmenteni. Igaz, ezt úgy interpretálták, hogy „az élet és vagyonbiztonságot a szerbek veszélyeztetik”, azaz a partizánok.⁴⁷ A tényleges veszélyt azonban a német, az és olasz usztasa partizánvadász akciók jelentették. Ezzel kapcsolatban csak két esetre szeretnének utalni. Az 1942 májusi boszniai tisztogatásnál a bilogorai körzet falvaiban több száz menekültet, köztük magyarokat is felkoncoltak.⁴⁸ Ostri-Zid községben pedig 1943 márciusában az egész falu férfilakosságát kivégezték a németek, mivel nem voltak hajlandók a partizánokat kiadni. A magyarokat is kivégezték, annak ellenére, hogy egy korábbi megállapodás értelmében felmutatták az állítólag oltalmat adó Magyar Közművelődési Közösség igazolványát.⁴⁹ Tragikomikusnak lehet nevezni az Ostri-Zid-i esetet követő magyar-német megállapodást, amely hasonló esetek elkerülése végett azt javasolta, hogy a partizánok elleni hadműveletek során a magyarok „kis magyar zászlókkal ismertessék nemzetiségüket”.⁵⁰

De egyéb tekintetben is másként alakult a boszniai magyarok telepítési akciója, mint a székelyeké. Már elindultak az első csoportok, mikor május 30-án a horvát kormány — tiltakozásul az újabb muraközi kiutasítások ellen — felfüggesztette a telepítést. Különösen sérelmesnek találták a muraközi hatóságok azon rendeletét, amely szerint mindazok a horvát alkalmazottak, akik családjaja a Muraközben lakik,

⁴⁴ OL K-28 ME Kisebbségi o. 1942-R-24 333.

⁴⁵ OL K-149 BM res. 1942-2-9621.

⁴⁶ OL K-28 ME Kisebbségi o. 1942-R-24 333.

⁴⁷ OL K-428 MTI Könyomatos 1133. 1942. szeptember 20.

⁴⁸ OL K-63 Küm. pol. 1942-67-67.

⁴⁹ Uo. 1943-67-34.

⁵⁰ Uo. Az Ostri-Zid-i ügy kivizsgálását kérő magyar átiratra Glaise von Horstenau tábornok röviden a következőt válaszolta: „a német Wehrmacht magatartása elleni vádaskodások tarthatatlannak”, a vizsgálat lefolytatása az adott helyzetben lehetetlen.
OL K-63 Küm. pol. 1943-67-114.

rövid határidőn belül térjenek vissza, ellenkező esetben családjukkal együtt kiutasítják őket, vagyonukat pedig lefoglalják.⁵¹

Ezzel a lépéssel a horvátok nyomást akartak gyakorolni a magyar kormányra, egyrészt a kiutasítások beszüntetése érdekében, másrészt ezt az alkalmat használták fel egy kétoldalú kisebbségi szerződés felvetésére. A horvát elképzelés szerint ezt a kisebbségek helyzetét tanulmányozó helyszíni vizsgálat előzte volna meg. Marosy azzal tért ki a javaslat elől, hogy előbb a Duna menti határ kérdésében kellene megállapodni, bár — tette hozzá — a magyar kormány is aktuálisnak tartja a kisebbségekre vonatkozó megbeszéléseket.⁵²

A telepítés csak júliusban folytatódott tovább, miután a magyar kormány kiáltványokkal enyhítette a független állam vezetőjének szerepében tetszelgő Pavelić „haragját”. Az összeomlás szélén álló rezsimet egyébként sem volt nehéz újabb és újabb, lényegében ellenszolgáltatás nélküli engedményekre kényszeríteni. Mint a horvátországi Gestapo 1942. szeptember 9-i jelentése megfogalmazta: „Határozott jelei tapasztalhatók annak, hogy Magyarország előkészületeket tesz a felkelés kiszélesedése esetére, de nem a segítség értelmében, hanem azért, hogy minél nagyobb hasznot húzzon abból.”⁵³

A szeptemberig elhúzódó telepítés során összesen 395 boszniai magyar családot (1552 fő) telepítettek a Bácskába. A gunjaiak Horthyvására (Stepanićevo), a vucsinjakiak Hadikligetre (Veternik), a brckoiak Hadiknépére⁵⁴ kerültek, a bjelinaiak új lakhelyét pedig Horthyvárán és Hadiknépén jelölték ki. A boszniai magyarok tehát a székely telepések között helyezkedtek el. Összesen 2877 kat. hold földet kaptak, családonként mintegy 7 holdat.⁵⁵ A Bonczos-féle kormánybiztosság kezében ezzel a Bácskában kisajátított földekből már csak 14 ezer kat. hold szétszórta elhelyezkedő terület maradt, amely nagyobb arányú telepítést már nem tett lehetővé. 1942 novemberében a külügyminisztérium már leintette Marosy újabb 2—3 ezer fő áttelepítésére vonatkozó javaslatát.⁵⁶ 1943-tól már csak egyéni elbíráláson alapuló telepítésekre került sor a Bácskában.⁵⁷

Eközben a magyar és horvát kormány között tovább tartott a kisebbségek kérdésében folytatott áldatlan vita. A horvátországi magyar iskolák ügyében azonban sikerült némi eredményt elérni. A horvát oktatásügyi minisztérium szerint az 1942/43-as tanévben 12 magyar tagozat kezdte meg működését. Ratković közoktatásügyi miniszter e hír közlését arra használta fel, hogy javaslatot tegyen — a románokkal megkötött szerződés mintájára — egy kulturális egyezmény megkötésére.⁵⁸ A magyar kormány kitért a javaslat elől. Mindössze annyi történt, hogy az 1944 őszén utolsó óráit élő usztasa kormánynak a zágrábi magyar követ, Van der Venne ajánlatot tett a tankönyvek nemzetiségpolitikai felülvizsgálatára. Alajbegović külügyminiszter

⁵¹ OL K-28 ME Kisebbségi o. 1942-R-21 144.;

OL K-74 I. Bejövő szjt. Zágráb. Marosy 1942. május 11-i számjeltávirata.; OL K-63 Küm. pol. 1942-67-49.

⁵² OL K-63 Küm. pol. 1942-67-82.; uo. 1943-67-számnélküli.

⁵³ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Beograd, 1973. XII/2. 149. sz. irat. 733. l.

⁵⁴ Hadiknépe szerbhorvát megfelelőjét nem sikerült kiderítenünk.

⁵⁵ OL K-28 ME Kisebbségi o. 1943-R-24 333.

⁵⁶ OL K-74 I. Bejövő szjt. Zágráb. Marosy 1942. október 14. és október 21. számjeltávirata.

⁵⁷ OL K-28 ME Kisebbségi o. 1943-R-24 333.

⁵⁸ OL K-63 Küm. pol. 1942-67-104.

Később kiderült, hogy a magyar tagozatok valójában nem működtek. Mindössze három református egyházi kezelésben levő elemi iskola volt Horvátországban ebben az időben. Uo. 1944-67-80.

ugyan „nagy megértéssel” fogadta a javaslatot, de hozzátette: „a mai kritikus időkben a gyakorlati megoldás hamarosan nem valósítható meg”.⁵⁹

Már 1942 nyaratól új tétellel bővült a magyar kormány panaszjegyzéke, ami igen érzékenyen érintette az egyre sűrűbben változó horvát kormányokat. Azt vetették szemükre, hogy képtelenek „megvédeni” a magyarokat a partizánoktól, s már nemcsak Boszniában fenyeget az állítólagos partizánveszély, hanem a határszéleken is.⁶⁰ A kormányt természetesen nem a horvátországi magyarok sorsa aggasztotta elsősorban, hanem a partizán mozgalom határon történő átcsapásától tartottak. Aggodalmukat csak fokozta a Petőfi Sándor magyar partizánbrigád megalakulásának híre.⁶¹ Az említett telepítések után a kormány jobbnak látta lezárni a határt a „fertőzött” horvátországi magyarok elől, befogadásuk elől, államérdekre hivatkozva, elzárkózott. A kisebbségvédelem egyre inkább arra szorított, hogy felhívták a horvát kormány figyelmét, hogy a tisztogató akciók során „fokozott” védelemben részesítsék a magyarokat, s a harcok lecsendítése után biztosítsák hazatérésüket.⁶² Ilyen ígéretet kapott 1943 május végén Balla Pál, a miniszterelnökség nemzetiségi osztályának egyik magasrangú tisztviselője is zágrábi útja alkalmával.⁶³ Az usztasa kormány ígéretei természetesen csak eszmei jelentőséggel bírtak, hiszen a németek, sőt maguk az usztasák sem voltak tekintettel a magyar kormány szempontjaira a tisztogató hadműveletek során. Szerbia katonai parancsnoksága mellé beosztott magyar összekötő tiszt, Krasznay alezredes 1943 októberében azt jelentette, hogy 200 horvátországi magyar az usztasák atrocitásai elől szökött Magyarországra.⁶⁴ A belügyminiszter rendelete értelmében csak azok a magyarok nyertek bebocsátást az országba, akik az állam és közbiztonság szempontjából teljesen megbízhatóak voltak, és a zágrábi követség által kiállított igazolvánnyal rendelkeztek. A rendelet egyértelműen megtiltotta a zsidók és görögkeleti vallásúak beengedését.⁶⁵ Ugyanakkor ez a kisebbségvédelem is csak azokra terjedt ki, akik beléptek a Horvátországi Magyar Közművelődési Közösségbe. A Közművelődési Közösségen keresztül, „partizánveszély” ürügyén, a magyar kormány így próbálta megakadályozni a horvátországi magyarok átállását a partizánokhoz.⁶⁶ Mint a Petőfi brigád megalakulása is jelzi — sikertelenül.

1944 február elején — magyar kezdeményezésre — ismét felvetődött a magyar—horvát lakosságcsere gondolata. A Kállay-kormány változatlanul a népecsécsere alapján állt, „amely alól legfeljebb pillanatnyi kivétel lehetséges”. A horvátok viszont feladták korábbi, egyértelműen elutasító magatartásukat, csupán ahhoz ragaszkodtak, hogy a magyarországi horvátok kiköltöztetéséhez több éves határidőt kapjanak. Marosy az „engedékenyebb hangulat” előmozdítása érdekében a tárgyalások színhelyéül Budapestet javasolta.⁶⁷ A megváltozott horvát álláspont mögött az húzódozott meg, hogy a Mandić-kormány nagyon is tisztában volt a lakosságcsere lebonyolításának technikai nehézségeivel, hiszen a helyzet urai már régen nem az usztasa kor-

⁵⁹ OL K-63 Küm. pol. 1944-67-102.

⁶⁰ Uo. 1942-67-103.; OL K-28 ME Kisebbségi o. 1942-R-26 158.

⁶¹ OL K-63 Küm. pol. 1943-67-134.

⁶² Uo. 1942-67-67.; 1943-67-33.

⁶³ OL K-28 ME Kisebbségi o. 1943-R-2433.

⁶⁴ Uo. 1943-R-32751.

⁶⁵ OL K-149 BM res. 1941-2-14 899.

1944 januárjában tovább szigorították a feltételeket. Ezután csak azok jöhettek be az országba, akik az idézett feltételeknek ugyan továbbra is megfeleltek, de Magyarországról vagy a Bánátról származtak. Uo. 1944-2-28600.

⁶⁶ Uo. 1943-R-31 614., 34 415

⁶⁷ OL K-63 Küm. pol. 1944-67-13.

mányzat és a német megszállók voltak, hanem a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg. Tárgyalási készségükkel ezúttal is a muraközi kérdés rendezéséhez szerettek volna lehetőséget teremteni. Nyilván a magyar kormány sem a gyors megvalósítás sikerében bízva vetette fel ismét a kérdést, hanem abban a nagyon is hiú reményben, hogy a háború befejezése után az egyezmény „jogi apparátusára” hivatkozva megszilárdíthassa délvidéki pozícióit.⁶⁸

A lakosságcsereére vonatkozó tárgyalások azonban a fronthelyzet alakulása miatt igen gyorsan menekültügyi tárgyalásokká váltak, így a magyar kormány kénytelen volt először „a pillanatnyi kivétel” formuláját alkalmazni. A horvátok ebbe csak úgy egyeztek bele, ha a tárgyalások Zágrábban lesznek. Ezt azzal indokolták, hogy „a társminisztériumok illetékes tényezői más irányban igen el vannak foglalva és ezért pillanatnyilag Zágrábból nem távozhatnak el.”⁶⁹ Valójában a németek intették le a horvátok utazási szándékát. De mint Marosy rosszmájúan megjegyezte: Gaj, volt budapesti horvát követ „egykori dicsőségének” színhelyére történő visszatérését a zágrábi külügyminisztérium munkatársainak kicsinyes intrikái is akadályozzák.⁷

Február 16-án Marosy és Gaj, a horvát külügyminisztérium politikai osztályának vezetője között megkezdődtek a tárgyalások. Marosy igyekezett elérni, hogy a menekülteknek minősített kitelepülők átvihessék Magyarországra vagyonukat, ha ez nem sikerül, a horvátok akkor se kobozzák azt el, s végül igyekezett kiharcolni a visszatérés lehetőségét is. Gaj ezzel szemben kikötötte, hogy a véglegesen Magyarországon maradó kitelepülők vagyona a horvát államra száll.⁷¹

Menet közben azonban újabb nehézségek merültek fel. Kiderült, hogy a már elfogadott alapelvvel ellentétben a horvátok valamennyi menekültet végleges kitelepülökként akarják kezelni, ami azt jelentette, hogy ezek vagyona végleg a horvát államé lett volna. Hosszú vita után Marosynak sikerült annyit elérnie, hogy Gaj beleegyezett, szabjanak bizonyos időhatárt a visszatelepülésre, s csak ennek lejártá után tekintsék a menekülteket végleges kitelepülőknek. Ezen újabb vita keletkezett, mivel Marosy egy éves terminust javasolt, a horvátok viszont a fél éves időtartam mellett kardoskodnak.⁷² További nehézséget jelentett, hogy a horvát külügyminisztériumban szokásos gyakori személycsere következettében leváltották Gajt. Utódja, Rieger, teljesen ájtékosan volt az ügyben és új tervszellettel állt elő.⁷³ A tárgyalások még a Sztójay-kormány idején is tartottak. A változatlanul kicsinyes alkudozások közepette zajló megbeszélések májusban végül is bizonyos eredményre vezettek. Május negyedikén Rieger és Marosy aláírta a magyar—horvát menekültügyi egyezményt.⁷⁴ A lakosságcsere egyezményt azonban ezúttal sem sikerült tető alá hozni.

A megállapodás szerint a kitelepülők ügyeit egy később kinevezendő magyar—horvát vegyes bizottság intézi majd. A Horvátországból menekülők 2 éven belül visszatérhettek eredeti lakhelyükre, a maradni kívánók viszont megkaphatták a magyar állampolgárságot. Vagyonukat magukkal vihették.⁷⁵

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo. 1944-67-18.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ OL K-74 I. Bejövő szjt. Zágráb. 1944. február 16.

⁷² OL K-63 Küm. pol. 1944-67-26.

⁷³ Uo. 1944-67-36.

⁷⁴ Uo. 1944-67-49., OL K-74 I. Bejövő szjt. Zágráb. 1944. május 5.

⁷⁵ OL K-63 Küm. pol. 1944-67-36.

A vegyes bizottság kinevezésére még sor került. Tagjai magyar részről Marosy követ, Pallavicini követségi titkár és Angeli András, a követség irodai alkalmazottja volt. Horvát tagjai: Mato Pavlović, a telepítési hivatal osztályfőnöke, Josip Bašić és Ivan Martinčević tisztviselők voltak. Uo. 1944-67-53.

Az egyezmény gyakorlati kivitelezésére azonban a fronthelyzet alakulása miatt már nem került sor.

Magyarország német megszállása után a horvátok érkezettnek látták az időt, hogy „emlékeztető lépést” tegyenek Berlinben a Muraköz kérdésében. Amikor ezt Marosy Perić külügyminiszter szemére vetette, az „minden zavar nélkül kijelentette, hogy opportunusnak tartotta Berlint arra emlékeztetni, hogy horvát felfogás szerint a Muraköz Horvátország alkotórésze”. A külügyminiszter a továbbiakban elhibázottnak nevezte elődje, Lorković politikáját, mivel a volt külügyminiszter eleve lemondott a baranyai háromszögről, s így nem maradt a kormány kezében olyan adu, amit a Muraköz kapcsán alkalmasint kijátszhatott volna.⁷⁶ Marosy e pontnál a következő megjegyzést fűzte a külügyminiszter szavaihoz: „Perić fenti megjegyzése is mutatja, mekkora hibát követett el az akkori magyar kormányzat, mikor az általam annyira szorgalmazott határtárgyalásokat félbehagyta, melyek Horvátországnak a Baranyáról és Bácskáról való lemondását írásban is leszögezték volna.” Perić azzal próbálta nyugtatni a meglehetősen nyugtalan Marosyt, hogy berlini „emlékeztető lépése” nem jelenti a muraközi kérdés nyílt felvetését.⁷⁷ Ez persze nem a horvátok szándékán múlt, hanem azon, hogy a németek ezúttal is határozottan leintették az esetleges magyar—német konfliktusra alapozott horvát próbálkozást. Marosy azonban jónak látta felhívni Kasche zágrábi német követ és Glaise von Horstenau tábornok figyelmét a magyar—horvát határon állomásozó ún. fekete légióra (Pavelić poglavnik testőrgárdáját nevezték ki), amelyet Marosy egy esetleges muraközi horvát puccskísérlettel hozott összefüggésbe. Ezt mind Kasche, mind pedig Glaise von Horstenau kizárták minősítette.⁷⁸ 1944 őszén azonban az usztasa sajtóban és rádióban ismét nagy publicitást kapott a muraközi kérdés. Van der Venne zágrábi magyar követ szeptember 6-i jelentésében ezzel kapcsolatban a következőket írta: „nem tartom kizártnak, hogy a horvátok esetleg bekövetkező zavaros viszonyokat felhasználnák arra, hogy rajtaütésszerű betörést kíséreljenek meg Muraközbe, már csak azért is, hogy ezáltal levezessék a tömegek felkavart szenvedélyeit.”⁷⁹ A követnek abban igaza volt, hogy a Muraköz visszacsatolásának meg-megújuló követelése mindig is az ingatag rezsim belső kohéziójának megszilárdítását lett volna hivatva szolgálni. A „puccskísérletre”, azaz a Muraköz visszafoglalására azonban az usztasa rendszernek már sem ereje, se ideje nem lett volna.

1944 augusztusában Glaise von Horstenau tábornok javaslatára a német kormány felvetette egy közös, magyar—horvát partizánellenes katonai együttműködés gondolatát. Elképzelésük szerint a harcok során mindkét fél 30 km távolságban léphette volna át a határt.⁸⁰

A Sztójay-kormány az 1944. augusztus 17-i minisztertanácson tárgyalta a német kérést. A külügyminisztérium véleménye szerint a németek szólítsák fel a horvát külügyminisztériumot, hogy egyenesen a magyar kormányhoz forduljanak ezzel a kéréssel. De még ez esetben is a kormány csak addig mehet el, amíg az ország határainak megvédéséről van szó, „azt már nem vállalhatja, hogy egészen a dalmát tengerpartig vegyünk részt egy ilyen akcióban”. A honvédelmi miniszter azt fejtegette, hogy legfeljebb a határtól 10 km-re terjedjen ki az egyezmény. Felhívta a figyelmet arra is, hogy nemrég vontak el a déli határról 3 hadosztályt, s jelenleg csak kisebb egységek biztosítják a határt. Reményi-Schneller pénzügyminiszter szerint ez esetben nyugod-

⁷⁶ OL K-63 Küm. pol. 1944-67-40.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ OL K-63 Küm. pol. 1944-67-98.

⁸⁰ OL K-74 I. Bejövő szjt. Zágráb, 1944. augusztus 19.

tan hivatkozhat a kormány a horvátok érzékenységére, s el kell kerülni azt, hogy a horvát közvéleményben az a felfogás alakuljon ki, hogy Magyarország a Szent István-i birodalom visszaállítására aspirál. A minisztertanács végül a következő határozatot fogadta el: a horvátországi „bandák” ellen csakis a horvát kormány kérésére hajlandók csapatokat adni, s a harcokat a magyar—horvát határtól 10 km mélyben vállalják. Nagyobb mélységben csak abban az esetben, „ha e tekintetben az érdekelt magyar és horvát kormányok között egy újabb megállapodás létesül”.⁸¹

Pavelić nem lelkesedett a magyar csapatok horvátországi jelenlétéért. Attól tartott, amire Reményi-Schneller is utalt, hogy a magyarok sajátos módon fogják értelmezni a határ átlépését és bizonyos területi igények kielégítésére fogják azt felhasználni. Horvátországban ugyanis makacsul tartotta magát az a hír, hogy Magyarország még Eszék környékére is igényt tart.⁸² Pavelić is szívesebben látott volna az általános egyezmény helyett egy olyan megállapodást, amelyet esetenként kötött volna a két kormány.⁸³ Pavelić előtt talán felrémlt az a korábbi német kombináció is, amely egy magyar befolyás alatt álló horvát autonómiát szándékozott létrehozni.⁸⁴ Ez pedig, mint Cianoak több alkalommal is kifejtette, azt jelentené, hogy ő még 24 óráig sem maradhatna hatalmon.⁸⁵

A magyar kormány tehát, ha bizonyos feltételekkel is, beleegyezett a partizánok elleni közös fellépésbe. A horvát kormány pedig, bár komoly aggodalmai voltak a magyar csapatok esetleges jelenléte miatt, szintén nem tért ki határozottan a német javaslat elől. A magyar és horvát kormánynak azonban már nem volt ideje ily módon tevőleges részt vállalni a horvátországi partizánok elleni harcokban.

⁸¹ OL K-27 Min. tan. jgyk. 1944. augusztus 17.

⁸² ŽARKO ATANASKOVIĆ: Okupacija Vojvodine i stanje posle okupacije. Војноисторијски гласник, 1963. 3. sz. 28. l.

⁸³ OL K-74 I. Bejövő szjt. Zágráb. 1944. szeptember 9.

⁸⁴ Hitler 1941. április 6-i, Jugoszlávia felosztására vonatkozó tervében ezzel kapcsolatban a következőkét olvashatjuk: „Horvátország autonóm állam lesz, valószínű magyar befolyás alatt.” *Zbornik dokumenata...* XII/1. 27. sz. irat 2. sz. lábjegyzete, 72. l. A kérdésre még: uo. 216. sz. irat; 369. l.

⁸⁵ *Tajni arhivi grofa Ciana 1936—1942.* Zagreb, 1952. 501. l.

THE FAILURE OF THE HUNGARIAN-CROATIAN BORDER NEGOTIATIONS
AND POPULATION EXCHANGE (1941—1944)

Relying on Hungarian and Yugoslav archives the author studies the development of the relations between the Ustasha Croatia and Hungary in 1941—44. She makes a detailed study of the border negotiations concerning Muraköz, the course of changes in standpoints of the Hungarian and Croatian party, and the reasons why the negotiations broke. Though Muraköz was given to Hungary by the April 24th 1941 German-Italian convention in Vienna, which partitioned Yugoslavia, marking the exact borders was assigned to bilateral negotiations. Here the author emphasizes that the reannexation of Banat was delayed and that is why Hungary urged the opening of negotiations; while the Ustasha government, which had lost territories, tried to get compensation by getting hold of Muraköz. At the beginning of the negotiations Hungary could follow a strong policy since after a short lasting German invasion Hungarian troops entered the territory of Muraköz. The Croatian government's demand for Muraköz was based on the ethnographical and historical principles, while Hungary could only refer to rights by historical continuity.

During the first stage of the negotiations the Bárdossy government was willing to transfer the administration of Muraköz temporarily, while upholding Hungary's territorial sovereignty with the unacceptable for the Croats condition: mutual population exchange. Truly the German government insisted on its neutrality all the time, but practically it backed the standpoint of the Hungarian government, the author points out.

By introducing military administration (July 1941) the Bárdossy government unilaterally settled the debated questions, and thus the problem of population exchange was dropped. Henceforth the author analyzes the effects of the failure of the border negotiations upon the two parties' policy towards national minorities. In this respect she emphasizes that though the relations between the two countries deteriorated and this had a negative influence on the conditions of the Croats living in Muraköz and of the Hungarian minority living in Croatia, neither of the two governments decided to apply punitive sanctions against the Serbs after due consideration of foreign and internal policy.

Later the treatise studies the question of the repatriation of Hungarians living in Bosnia and the efforts of the Kállay government to obtain results in the minority question on mutual terms. According to the author Kállay's endeavours were mainly motivated by reasons of home policy, i. e. he wanted to consolidate the rather tense situation in the reannexed South.

In April 1942 the two countries signed an agreement to repatriate the Hungarians living in Bosnia, and 345 families (1552 persons) were resettled in Bachka. The idea of population exchange was raised the last time in February 1944, but these negotiations soon changed into the so called "refugee" negotiations.

Finally the author analyzes the idea suggested by Germany of a joint Hungarian-Croatian anti-partisan action. In connection with this she points out that though with certain concessions both sides were ready for joint military actions, but the situation on the front changed and so these actions were not realized.

EVAKUÁCIÓ VAGY HAZATÉRÉS? A POLITIKAI HARC KEZDETEI A MAGYARORSZÁGI LENGYEL KATONAI TÁBOROKBAN

A bari konfederácótól a második világháború végéig a lengyel *emigrációk* történetében Magyarországnak, a magyar társadalomnak jelentős szerep jutott. Három különböző időszakban — a bari konfederáció (1768—1772) és a Kościuszko-felkelés (1794), majd az 1830—1831. évi lengyel szabadságharc után s végül a második világháború kitörését követően — igen sok lengyel hazafi menekült Magyarországra. Egy részük a második világháborús lengyel menekültekhez hasonlóan huzamosabb ideig Magyarországon tartózkodott, voltak akik Franciaországba utaztak, s olyanokról is tudunk, akik — alkalmas időpontban — visszatértek Lengyelországra.

A második világháború kitörése utáni hetekben a megszállók elől polgári lakosok és katonai személyek tízezrei menekültek külföldre. Néhány ezer személy a balti államokba és Angliába menekült. Sokan Svájcba igyekeztek, több tízezen román és magyar területen kerestek menedéket.¹

A lengyel hadsereg magyar földre érkezett katonáinak és tisztjeinek a budapesti lengyel követtséggel egyetértésben, a nemzetközi szerződések figyelembe vételével internáló táborokat létesítettek. Az internáló táborok az ország három nagyobb területén összpontosultak: 1. Budapest és a Dunakanyar környéke; 2. Észak-, Északkelet-Magyarország megyéi (Nógrád, Heves, Borsod, Abaúj-Torna, Gömör, Zemplén); 3. Zala, Somogy, Vas, Sopron és Győr megye. Sok kislétszámú polgári tábor volt a kalocsai járásban, a Balaton menti községekben, a Dunakanyarban. A katonai személyeket a fennálló rendelkezések értelmében internálták, katonai őrséggel ellátott, elkülönített helyen szállásolták el. A polgári személyek időszakos ellenőrzés alatt álltak, korabeli szóval élve „polgári menekültek” voltak.²

A Magyarország területére menekült lengyel fegyveres erők tagjainak internálását, őrzését, elhelyezését, ellátását, szociális gondozását a H. M. 21. osztály,³ a polgári menekültek ügyeinek intézését a B. M. IX. osztály⁴ hatáskörébe utalták.

A lengyel katonai személyek egészségügyi ellátására Győrben lengyel katonai fiók-kórházat, Letkés községben utókezelő szanatóriumot, Szentesen idegbetegi Egerben tüdőbeteg osztályt létesítettek. A polgári személyeket a lakóhelyük szerint, kórházak gyógyították, az esetleges utókezelést a keszthelyi üdültáborban, Pesthidegkúton, Mátraházán biztosították. (Szükség esetén a honvédség kezelésében levő

¹ Vö. BIEGAŃSKI, WITOLD: Polska emigracja na Węgrzech w latach 1939—1945. Rola emigracji wojennej. „Najnowsze dzieje Polski 1939—1945.” Warszawa, 1968. Tom 12. 40. old.

² A lengyel *polgári* menekültek kezdetben heti, majd dekádonkénti, később havonkénti jelentkezésre voltak kötelezve. Lakóhelyüket, munkahelyüket megválaszthatták, engedéllyel az ország területén szabadon mozoghattak. Közvetlen ellenőrzés alatt nem álltak.

³ A Honvédelmi Minisztérium 21. osztálya 1939. szeptember végén alakult meg. Első vezetője a lengyelbarátságáról ismert Baló Zoltán ezredes, 1943 közepétől Utassy Loránd vezérkari ezredes.

⁴ A Belügyminisztérium IX. osztály vezetése 1939 őszén dr. Antall József miniszteri tanácsos kezébe került.

gyógykezelési helyek is a menekültek rendelkezésére álltak.) A H. M. 21. osztálya mellett létrehozták a lengyel katonai internáltak érdekképviseleti szervét (Przedstawicielstwo Polskich Żołnierzy Internowanych w Królestwie Węgier jako organ 21. oddział M. H.).⁵ A B. M. IX. osztálya mellett a polgári menekültek belső ügyeit intéző s egyéb ügyekben is illetékes — politikai érdekképviseletet is ellátó — szervezetet létesítettek (Komitet Obywatelski dla Spraw Uchodźcami Polskimi na Węgrzech).⁶ A menekültek vallási életének irányítására külön hivatalt (Katolickie Duszpasterstwo nad Uchodźcami Polskimi na terenie Królestwa Węgier)⁷ hoztak létre, egészségügyi ellátásuk segítésére a Magyar Vöröskereszt Egylet keretében lengyel orvoscsoporthoz szerveztek (Sekcja lekarzy polskich przy Węgierskim Czerwonym Krzyżu). A háború éveiben a lengyel menekültek megsegítésében részt vett szervezetek közül a Magyar—Lengyel Menekültügyi Bizottság, a külföldi segélyszervezetek esetében az amerikai és az angol bizottságok és a Vöröskereszt munkásságát kell kiemelnünk.⁸

A táborokban viszonylag rövid idő alatt kialakultak a tábori életet megkönnyítő, a szabadidő hasznos eltöltéséhez szükséges feltételek. A nagyobb létszámú táborokban tanfolyamokat szerveztek, olvasó, betegszoba, orvosi rendelő, házi kápolna, kávéház, különböző műhelyek létrehozására került sor.

1939 őszén a legtöbb lengyel menekült — írásos adatok szerint mintegy 60 ezer fő — Magyarországon található. A háború első két évében mintegy 12—13 ezer személy visszatért a megszállt Lengyelországba, megközelítőleg 32 ezer hadrafogható katonát és polgári személyt — magyar segítséggel — Franciaországba, majd a Közel-Keletre evakuáltak.⁹ Több mint 15 ezer lengyel a háború végéig Magyarországon maradt. Lengyel nyelvű iskolák, különböző legális és illegális szervezetek jöttek létre. Élénk kulturális élet bontakozott ki. Mintegy 5 ezer személy munkát vállalt.¹⁰

A magyarországi lengyel menekültek körében már az első hónapokban élénk politikai (propaganda) tevékenység vette kezdetét. Különböző politikai csoportok hallatták hangjukat. A magyar területre ájtott katonai és katonakorú személyek *evakuálása*, a *helyben maradási*, a kivárást pártoló, a megszállt országba való *visszatérésre törekvők*, továbbá a különböző politikai csoportosulások között olykor heves vita, nézeteltérés alakult ki. Jelen tanulmányunkban a *hazatéréssel* kapcsolatos kérdések egy részét vizsgáljuk.

*

A magyarországi lengyel katonai táborok életében az *első válságot* a Honvédelmi Minisztériumnak az a rendelete okozta, amelyben — kifejezett német kívánságra — kilátásba helyezték a német származású vagy magukat németnek valló lengyel katonai személyek hazatérésének engedélyezését. A hazatérési lehetőséget később kiter-

⁵ A képviselet első vezetője Stefan Dembiński brigádtábornok, majd dr. Marian Steifer vezérkari ezredes, Aleksander Król mérnökkari alezredes (a német megszállás alatt a képviselet tevékenysége a minimumra csökkent, illetve megszűnt).

⁶ A Komitet Obywatelski elnöke Henryk Sławik szocialista párti újságíró volt.

⁷ A magyarországi Lengyel Katolikus Lelkipásztori Hivatal első vezetője Karol Mieczysław Radoński tábori püspök volt.

⁸ A Magyar Vöröskereszt Egylet közel 40 ezer lengyel menekült részére nyújtott segítséget. Lásd: LAGZI, ISTVÁN: Niektóre zagadnienia dotyczące instytucji i organizacji zajmujących się sprawami polskich uchodźców. In: Studia z historii postępowych i międzynarodowych kontaktów węgiersko-polskich. Warszawa, 1978. 133—192. oldal.

⁹ Részletesen lásd: LAGZI, ISTVÁN: Ewakuacja polskich uchodźców cywilnych i wojskowych z Węgier 1939/1940 r. „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1980 Nr 3. 104—161. oldal.

¹⁰ A munkavállalók közül mintegy 2 ezer a mezőgazdaságban, ugyanennyi az iparban kapott munkát.

jesztették azokra is, akik munkavállalási, vagy egyszerűen visszatérési szándékkal vállalkoztak a németek által megszállt területeken való letelepedésre.

A magyarországi lengyel politikai körökben súlyos válságot okozó a „vissza”, illetve „hazatérési” gondolat a budapesti német követségen fogalmazódott meg. Német részről a magyarországi lengyelek visszatelepülését, illetve a Birodalomban való munkavállalását elsősorban munkaerőszerzési célból szorgalmazták. Német kívánságra a H. M. és a Belügyminisztérium nagy nyilvánosságot adott a visszatérési akció kihirdetésének, de — mint később látni fogjuk — senkit sem kényszerítettek Magyarország elhagyására.

Már 1939 végén felmerült a kérdés, hogy az internált lengyel katonai személyek — viszonylag nagy számban — miért jelentkeztek a megszállt Lengyelországba való visszatérésre. Mi volt az oka annak, hogy a politikai menedéket jelentő Magyarországot elhagyták és egy bizonytalan környezetbe tértek vissza. Az egyik ok az volt, hogy az elhelyezés — jelentős erőfeszítések ellenére — hosszú ideig probléma maradt, a katonai internáltak egy része elégedetlenkedett. Kifogásolták az elszállásolás módját, az internálásból eredő mozgáskorlátozó rendszabályokat. A polgári menekültek egy része ugyancsak elégedetlen volt helyzetével. Az elsődleges ok azonban nem ebben rejlett. A német hadsereg észak európai hadműveleteinek sikerei, Hollandia, Belgium és Franciaország legyőzése a lengyel menekültek egy részében is azt a gondolatot ébresztette, hogy a második világháború a fasiszta Németország európai hegemoniájának kiteljesedését eredményezi. A menekültek egy része úgy vélte, hogy Lengyelország megszállása tartós lesz, tehát a magyarországi tartózkodásnak hosszabb idő távlatában nincs értelme. Az otthon — családfő, kereső nélkül — maradt családról való gondoskodás szükségessége ugyancsak növelte a hazatérők létszámát.

A hazatérőket két nagy csoportba oszthatjuk: voltak akik német származásukat, Németországgal kapcsolatos rokonszenvüket hangoztatva, mások a magyarországi viszonyokkal való elégedetlenség miatt, az otthon maradt családért való aggodás és nem utolsósorban a nemzetközi események alakulásának helytelen megítélése miatt iratkoztak fel a hazatérési listára. A hazatérési listára felvettek száma önmagában megtévesztő lehet. Az kitűnik, hogy jelentős számban voltak olyanok, akik eleve szökési szándékkal (Franciaországba való utazás reményével) jelentkeztek, a gyűjtőtáborokba való utazásukat francia majd angol területekre való szökésre használták fel. A menekültek közül igen sokan a Szovjetunióban (1939. szeptember 17-e után a Szovjetunió által birtokba vett lengyel területeken) való letelepedést kérelmezték. Mindent összevetve, a „hazatérési akció” a menekültek magyarországi tartózkodásának egyik legbonyolultabb kérdései közé tartozik. Az előbbieket elemzése a „menekült kérdés” számos — eddig ismeretlen, megválaszolatlan — területének megértéséhez, részkérdés megválaszolásához adhat segítséget.

A magyarországi lengyel menekültek visszatérésének fontosságát 1939 decemberében Ribbentrop külügyminiszter Sztójai Döme berlini magyar nagykövet előtt is kihangsúlyozta. Ribbentrop felhívta a magyar követ figyelmét arra, hogy „...kívánatos volna Magyarországon internált lengyeleknek mielőbbi visszaengedése a Németország által megszállt lengyel területekre...”¹¹ Sztójai követ Budapestre küldött jelentésében a német külügyminiszter kérését azzal indokolta, hogy a „visszatért” lengyel menekültek csökkentették a német mezőgazdaságban egyre növekvő

¹¹ KORCOZOWICZ, JAN: Wojsko Polskie na Węgrzech 1939—1945. Warszawa WIH MiD Sygn. 21/V. 40. 41. old. „Ujemne skutki klęsk państw zachodu miały na gruncie emigracji polskiej na Węgrzech jeden konkretny aspekt b. zły: spowodowały mianowicie poważne zachwianie się postawy duchowej żołnierzy i osłabienie jego wiary w celowość dalszej walki.”

munkaerőhiányt, ugyanakkor a létszámcsökkenés a magyar hatóságok számára is (gazdasági, politikai) könnyebbséget jelenthetne.

A budapesti német követség katonai attaséja 1939. november elejétől a menekültek minél nagyobb számbani visszatérésén munkálkodott, számos esetben konkrét *névjegyzék* benyújtásával „könnyítette” meg a német nemzetiségű lengyel menekültek összeírását.

A „hazatérési akció” első fázisában elsősorban a magukat német származásúnak valló lengyelek jelentkezésére számítottak. A H. M. 21. osztálya a menekültek szándékáról a hadtestparancsnokságok útján tájékozódott, majd rendelkezett. „Arra az eshetőségre, ha az internáltaknak hazájába való visszatérésre (esetleg részben) sor kerülne, ... előmunkálatokat kellene végezni, hogy a visszatérni óhajtók jegyzéke meglegyen. Az erre vonatkozó adatokat bizalmasan kell összegyűjteni, részben politikai okokból, részben pedig, hogy az internáltak között felesleges izgalmat ne keltsen. E célból az egyes táborparancsnokságok annak előterjesztése mellett, hogy visszatérésről ugyan egyelőre nincs szó, de a parancsnokság tájékozódni kíván azok létszámáról, akik Lengyelország mai helyzetében is hazatérni óhajtanak, az internáltakat egyenként hallgassa ki.”¹² A budapesti német katonai attasé azonban türelmetlenül sürgette a menekültek visszatérését. A magukat németnek valló lengyelek egy részét a követségen összeállított *kész névjegyzékben* sorolták fel. A H. M. 1939. november 13-án utasította az I—V. és a VII—VIII. hadtestparancsnokságokat, hogy a német katonai attasé által összeállított névjegyzékben szereplő lengyel katonák és tisztek „... megkérdendők, hogy német nemzetiségűnek vallják-e magukat. Azok akik ez alkalommal német nemzetiségük mellett tesznek bizonyosságot, a már elrendelt (kijelölt) külön táborba gyűjtendőké össze.”¹³

A hadtestektől visszaérkezett jelentésekből 8—10 ezer főre becsülték azoknak a számát, akik Lengyelország akkori helyzetében visszatérésüket kérték.¹⁴ A külügyminiszterhez írott levélben a H. M. a maga módján szintén állást foglalt a visszatéréssel kapcsolatban: „... minden vonalon érdekünkben áll, hogy lehetőleg mielőbb minél több internált hazájába visszatérjen. Kérem Nagyméltóságodat, hogy a visszaszállítás lehetőségét és ... módozatait mielőbb letárgyalni szíveskedjék.”¹⁵

¹² Hadtörténelmi Intézet Levéltára (HL), Honvédelmi Minisztérium (H. M.) 1939-21-21-3107-98 851.

¹³ HL H. M. 1939-21-21-3107-57 420. A Lengyelországba visszatérni óhajtó internáltakról készített jelentés. Kiadmányok az I—V., VII., VIII. hadtestparancsnokságok és a VKF részére. 1939. nov. 2. A budapesti német követség katonai attaséja által készített névjegyzékkel kapcsolatban lásd: HL H. M. 1939-21-21-3106-56 293. Baló Zoltán ezredes levele a Belügyminisztérium (B. M.) IX. osztályához. 1939. dec. 5. Baló ezredes szerint a német katonai attasé több névjegyzéket is átadott a H. M. 21. osztálynak.

¹⁴ HL H. M. 1939-21-21-3107-56 273. A miniszteri rendelet szerint „... a német nemzetiségű internáltak megfelelő kísérettel haladéktalanul Rajkára (Moson megye) indítandók, névjegyzék, valamint élelmezési okmányokkal (az ottani gyűjtőtábor parancsnokságnak adandók át.” — HL H. M. 1939-21-21-6107-56 293. Az I., II., III., IV., V., VII., VIII. hadtestparancsnokságoknak kiadott H. M. Eln. 21. 64 642—1939. sz. rendelet. 1939. dec. 11. A táborokban többen „utólag” és ismételt körlevelek hatására vallották magukat német nemzetiségűeknek. Ezeket is „sürgösen” a rajkai gyűjtőtáborba irányították. Vö.: HL H. M. 1939-21-21-3107-98 852. A pécsi IV. hadtestparancsnokság távirati jelentése a H. M. 21. osztálynak. 1939. szept. 23.

¹⁵ HL H. M. 1939-21-21-3107-57 420. A levelet a külügyminiszternek címezve, az ügy sürgösségére való tekintettel Bartha Károly honvédelmi miniszter távollétében Barabás Emil altábornagy a H. M. I. főcsoportfőnöke írta alá 1939. nov. 18-án. A Külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetője, Ghyczy Jenő 1939. december 31-én értesítette a H. M.-et, hogy a visszatérők ügye folyamatban van. Lásd: HL H. M. 1939-21-21-3107-62 154 (8520/pol.—1939). A külügyminiszterhez 1939. november 17-én eljuttatott H. M. átirat fogalmazványi példányában a 8—10 ezer szó át van húzva, *helyette 10—12 ezer van írva.*

A visszatérés lehetőségét később kiterjesztették a lengyel nemzetiségű menekültek-re is. A visszatérésre jelentkezetteknek lehetőségük volt a németek által megszállt területre, Németországba, majd, ha ezt külön kérték, a Szovjetunió által 1939. szeptember 17-e után birtokba vett lengyel területekre utazni.¹⁶ A székesfehérvári II. honvéd hadtestparancsnokság előzetes felmérése szerint a győri táborból a németek által megszállt területre 20 tiszt, 29 katona, a Szovjetunióhoz csatolt területekre 31 tiszt és 34 katona, a kisbodaki táborból a német területre 180 katona, a Szovjetunióba 222 fő kért elutazási engedélyt.¹⁷

*

A visszatérni szándékozókra beérkezett jelentések összegezése után kiderült, hogy a németek által megszállt területekre 277 tiszt és 5880 katona, a Szovjetunióba 58 tiszt és 2045 katona jelentkezett. Összesen: 340 tiszt és 8807 katona nyilváníttotta ki Magyarország elhagyásának szándékát.¹⁸ A Németországba és a megszállt területekre utazók esetében a források sajnos ritkán utalnak arra, hogy a visszatérőknek megközelítőleg hány százaléka vallotta magát népi németnek. A meglévő adatokból úgy tűnik, hogy számuk százalékos aránya viszonylag alacsony volt.¹⁹

A magyarországi lengyel táborokban levő német nemzetiségű lengyel menekültekről a budapesti német katonai attasé több alkalommal névszerinti listát állított össze, amelyet a Honvédelmi Minisztérium 21. osztályának (is) megküldött. A listára felvett személyek Németországba való visszatérését Krappe ezredes szívégyének tekintette. A menekültek összegyűjtését a Honvédelmi Minisztérium 21. osztályánál és a Vezérkarnál is értekezések sürgették. Az összeírási akció azonban nem volt olyan egyszerű, amilyennek az első időszakban látszott. A német katonai attasé által összeírt német nemzetiségű lengyel internált katonai személyek egy jelentős része nem kívánt „hazatérni”. A Krappe ezredes által összeállított egyik 1939. novemberi listán 312 személy szerepelt. Ebből még korábban megszökött 38 személy, a német átvételi bizottság megjelenése előtt a rajkai gyűjtőtáborból 45 fő. A megjelölt 325 személyből 39 ismeretlennek bizonyult. A táborban összesen 90 személy volt megtalálható.²⁰ Egy későbbi névjegyzék meglepően 519 nevet tartalmazott ám a névjegyzékben szereplő személyek közül 85 már korábban Franciaországba evakuált, 65 pedig Rajká-

¹⁶ A magyar hatóságok a Szovjetunióban való letelepedést — elvben — lehetővé tették, de kikötötték, „...csak Németországon keresztül át juthatnak vissza hazájukba.” Így érthető, hogy viszonylag kevesen jelentkeztek. Vö.: HL H. M. 21-21-3554-13 508. 1940. ápr. 20. (Később, 1940 nyarán Kristóffi moszkvai magyar nagykövet tárgyalásokat folytatott a Szovjetunióba való közvetlen utazásról. A tárgyaláson azonban többrendbeli problémák nehezítették az előrehaladást. Lásd: HL H. M. 1940-21-21-3556-29 086. 1940. júl. 6.)

¹⁷ HL H. M. 1939-21-21-3107-57 420 (62 950). A székesfehérvári II. hadtestparancsnokság jelentése a H. M. 21. osztályának. 1939. nov. 27.

¹⁸ A szombathelyi III. és a miskolci VII. hadtestparancsnokság adatai nélkül. Lásd: HL H. M. 1939-21-21-3107-57 420. Kimutatás a hazatérni szándékozókra. 1939. nov. 14.

¹⁹ A miskolci VII. hadtestparancsnokság 1939. december 30-i távirati jelentése szerint a hadtest területén levő táborokban levő német nemzetiségű katonai személyeket (1 tiszt, 10 tisztos és 37 fő katona) az Ipolysági táborba vonták össze. Lásd: HL H. M. 1939-21-21-3107-56 293. A kassai VIII. hadtest területén csak 21 katonai személy vallotta magát németnek, akiket a Pácín községben levő volt határőr laktanyába irányítottak. Lásd: HL H. M. 1939-21-21-3107-56 293. Távirati jelentés a H. M. 21. osztálynak. Kassa, 1939. dec. 30. A szombathelyi III. hadtestparancsnokság területén 99 fő, a pécsi IV. hadtest területén 34, a székesfehérvári II. hadtest területén 164, a budapesti I. hadtest területén levő katonai táborokban 104 lengyel katonai személy vallotta magát németnek. A valamennyi hadtestparancsnokságtól beérkezett adatokból 1939. december 2-án összeállított kimutatás szerint a magyarországi lengyel katonai internáltak közül összesen 9 tiszt és 468 altiszt, valamint katona vallotta magát németnek. Lásd: HL H. M. 1939-21-21-3107-56 293.

²⁰ HL H. M. 1939-21-21-3107-56 293 (az 59 149/eln. 21-1939. sz. irathoz csatolt melléklet).

ról „távozott” el, 207 személy ismeretlen, azonosíthatatlan volt. Az előzetesen összeírt 519 személy közül végül is 161 gyűlt össze Rajkán.²¹

Még szembetűnőbb volt a polgári táborokban levő német nemzetiségű lengyelek állásfoglalása. A német katonai attasé ugyanis a *polgári* menekültek számára is lehetővé tette a „hazatérést”. Hosszabb előkészületek után 1939 decemberben elkészült a lengyel polgári táborokban levő német nemzetiségűek névsora is. A névsor összesen(!) 80 személy adatait tartalmazta. A megjelölt 80 személy közül Rajkára való szállítás előtt, illetve az utazás közben 34 fő, Rajkáról 9 személy szökött meg, 24 név ismeretlen(!) volt. A rajkai táborban így összesen 13 polgári menekült hazaszállítását készíthették elő.²²

A budapesti német katonai attasé igen nagy figyelmet fordított arra, hogy lehetőség szerint minél több lengyel internált katonai személy költözzön vissza az általuk megszállt lengyel területekre. A H. M. 1940 január 16-án — német kérésre — ismét felszólította a hadseregpárancsnokságokat, hogy a magukat német nemzetiségűnek valló lengyel internáltakról *újabb* névjegyzéket állítsanak össze. Az összeírás eredményéről a hadtestparancsnokságok február hónapban számoltak be. Az adatok szerint a rajkai gyűjtőtábornak 1696 személyt adtak át, ebből azonban a Németországba való elszállítás előtt 821 fő megszökött. (A rajkai táborból 1940. januárjáig összesen 2530 német nemzetiségűnek tartott katona szökött meg.)²³ Az 1940. március 26-i jelentés szerint a rajkai táborba való szállítás előtt 666, a táborból 1050 személy, összesen 1716 lengyel menekült szökött meg.²⁴ Nagyobb részük titokban Franciaországba utazott, más részük nem várva meg a hivatalos átvételt — öntevékeny módon — Németországba(!) ment.

A nagykanizsai táborban 1939 őszén — elsők között — hirdették ki a „hazatérési” lehetőséget. A tábor több mint kétezer fős létszámából először mindössze 90 fő vallotta magát németnek.²⁵ Ekkor azonban működésbe léptek a lengyel földalatti szervezet nagykanizsai képviselői is a hazatérésre jelentkezők „... lengyel tiszték által a jelentkezés után németellenes felvilágosításban részesültek.”²⁶ A hazafias érzelmű lengyel tiszték számíthattak a nagykanizsai helyőrség egyes magasrangú tisztjeinek támogatására. A nagykanizsai kémelhárító kirendeltség jelentése szerint Gunde alezredes „... amidőn egy sziléziai lengyel magát németnek vallotta, az egybegyűlt (lengyel) legénység előtt köpött(!) és az illetőnek elrendelte hogy sapkájáról vegye le a fehér sas jelvényt.”²⁷ A hadtestparancsnokságok „K” (kémelhárító) jelentéseiből hamarosan kiderült, hogy a hazafias érzelmű lengyel katonák több táborban tetteleg

²¹ HL H. M. 1939-21-21-3107-56 293 (az 56 293/el. n. 21-1939. sz. irathoz csatolt névjegyzék). Az egyik névjegyzéken szereplő 211 személy közül a tábori összeírás után 52 fő, a rajkai táborból 56 fő szökött meg, 50 személy kiléte ismeretlen volt. A jelentkezők közül a (különböző) táborokban maradt 53 fő. Vö.: HL H. M. 1939-21-21-3107-98 854.

²² HL H. M. 1939-21-21-3107-56 293 62 947/el. n. 21-1939. sz. rendeletre készített jelentés.

²³ HL H. M. 1939-21-21-3552-949. A névsort a német katonai attasé ismételt kérésére a magyar katonai hatóságok összeírás útján állították össze.

²⁴ HL H. 1939-21-21-3107-56 293. Kimutatás a megszökött német nemzetiségű lengyel internáltakról. Szűcs őrnagy jelentése. 1940. márc. 26. A rajkai lengyel katonai internálótáborból, ahol a magukat németnek valló lengyel katonákat őrizték. 1940. január 12-én 35 személy, 15-én 36, 16-án 42, 17-én 139, 18-án 328(!), 19-én 207, 20-án 177 személy szökött — a hivatalos jelentés szerint — német területre. Lásd: HL H. M. 1940-21-21-3552-949. 1940. január 11. Más források arra utalnak, hogy a táborból megszököttek nem Németországba (Ausztriába), hanem a jugoszláv határ felé igyekeztek, tehát a hazatérésre való jelentkezés gyakran ürügy volt. Az azonban tény, hogy a jelentkezők nagy része valóban a megszállás alatt levő Lengyelországba utazott.

²⁵ Vö.: Lagzi: Lengyel menekültek Zala megyében... 33. old.

²⁶ HL H. M. 1939-21-21-3553-67 078.

²⁷ Ugyanott.

bántalmazták azokat a bajtársaikat, akik német nemzetiségüket kihangsúlyozva Németországba kívántak „hazatérni”.

A nagykanizsaihoz hasonló (politikailag jelentős) megmozdulás volt a *mosdósi* lengyel táborban is, ahol a fasiszta Németországgal rokonszenvező két, magát „aktuálisan” németnek valló lengyel katonát súlyosan megverték.²⁸ A lengyel menekültek németellenes magatartása a magyar lakosság között is ismertté vált. Nagy feltűnést keltett, hogy a Németországgal baráti — szövetséges — viszonyban álló Magyarországon a német (volksdeutsch) származás miatt lengyel táborokban embereket vertek, szégyenítettek meg. A budapesti német követség a magyar hatóságoktól szigorú vizsgálatot követelt. A kivizsgálás során azonban megállapítást nyert, hogy a sértettek szolgáltattak „közvetlen” okot az incidens kitörésére. Az incidensben részt vevő lengyel katonákat és tiszteket figyelmeztetésül büntetőtáborba helyezték. 1940 elején a verekedések és az ellenagitáció miatt a magukat németeknek valló, németországi munkára vállalkozó katonákat külön táborokban gyűjtötték össze és „... védőőrizet alatt tartották, mert a lengyelek folytonosan szidalmazták, sőt tetteleg is bántalmazták őket...”²⁹ Baló Zoltán ezredes a Honvédelmi Minisztérium 21. osztályának vezetője kivizsgáltatta a — diplomáciailag is — komoly üggyé vált német panaszokat, majd 1940. március 10-én német nyelvű magánlevélben értesítette Günther Krappe ezredest a vizsgálat eredményéről. Baló ezredes kategorikusan tagadta a német vádakot: „... egy gyűjtőtáborban sem fordult elő a német katonai attasé által vázolt módon azon vád, hogy lengyel részről azt javasolták volna, hogy oly lengyelek, akik hazájukba visszatérni óhajtanak, mint árulók büntetőtáborba helyeztessenek.”³⁰

A hazatérési akciót, az összeírást több tényező akadályozta, ezért lassan haladt. A rajkai gyűjtőtáborba szállítás is nehézkes volt. A pécsi IV. hadtestparancsnokság értesülése szerint a lengyel tisztikar erőlesen fellépett a hazatérésre jelentkezőkkel, a hazatérőkkel szemben. „Több lengyel tartalékos tiszt bizalmas kijelentése szerint, azon lengyel tisztek, akik hazájukba való visszatérés szándékának adtak kifejezést, Dembiński lengyel tábornok által »hazaárulóknak« lesznek bélyegezve”. A H. M. 21. osztálya távirati úton utasította az I—V. és VII—VIII. hadtestparancsnokságokat, hogy vizsgáltsák meg, mely táborban fordult elő olyan eset, amikor a rangidős lengyel tiszt (starszy obozu) vagy más lengyel személy a Németországba visszatérni szándékozók ellen megtorlást alkalmazott. Volt-e olyan eset, amikor német nemzetiségű lengyel katonákat lengyel javaslatra büntetőtáborba zártak volna? Az utasítás hangsúlyozta, hogy általában a „... lengyel részről büntetőtáborba helyezésre irányuló javaslatok megfontolandók...”³¹

A hazatérési akció megszervezése, tovább szervezése 1940 tavaszán láthatóan nagy lendületet vett. A hazatérést — ezúttal — már a *lengyel* nemzetiségűeknek is felajánlották. Az ügy fontosságára való tekintettel, a szervezőmunka meggyorsítása érdekében a budapesti német követ a Külügyminisztérium támogatását kérte. A viz-

²⁸ HL H. M. 1940-21-21-3552-950. Mosdós, 1940. jan. 13. A lengyel repülők *nagykátai* táborában a lengyel rangidős tiszt egy, német származásával kérkedő sziléziai lengyel katonát „... a legközönségesebben szidalmazott és agyonlövétéssel fenyegette meg. Hasonló okok miatt 1 altisztet és két őrzetőt a lengyel rangidős tiszt a magyar táborórság jelenlétében (!) lefokozott...”. Lásd még: HL H. M. 1939-21-21-3107-57 419. Vö.: HL H. M. 1940-21-21-3557-4175.

²⁹ HL H. M. 1940-21-21-3553-2829. A lengyel katonai menekült táborokban a német nemzetiségű (illetve a magukat *németeknek* valló) lengyel katonák elkülönítése. 1940. jan. 4.

³⁰ HL H. M. 1940-21-21-3554-7101. „Von vertraulicher Seite wurde hierher mitgeteilt, das polnische Stellen ich den Internierungslagern bei ungarischen Militärbehörden beamtragt haben sollen diejenigen Internierten polnischer Volkszugehörigkeit, die in ihre Heimat zurückkehren wollen, als Werrater in das Strafager in Bük zu verlegen.”

³¹ Ugyanott. 547/53. 15. 14, 10. Távirat.

szaszállításból eredő nemzetközi bonyodalmak megelőzése érdekében a Külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetője *Ghyczi Jenő* 1940. március 12-én figyelmeztette a H. M. 21. osztályt, hogy a jelentkezéseknél az önkéntesség elvére nagy súlyt helyezzen. Ghyczi javasolta, hogy „... az elszállításra jelentkező menekültektől minden egyes esetben az illető menekült által megértett nyelven írásbeli nyilatkozatot méltóztasson venni, amelyben [a hazatérni kívánó személy — L. I.] kijelenti, hogy önszántából és külső befolyástól mentesen kéri hazaszállítást. Ennek értelmében kérem nagyméltóságodat, hogy a jelentkezésnél semmiféle kényszereszköz ne alkalmaztassék. Tekintettel arra, hogy a tavaszi munkák a közeljövőben már megkezdődnek, a német követ ismételten kérte az ügy gyors elintézését.”³²

A Honvédelmi Minisztérium 21. osztálya a hadtestparancsnokságokat gyorsabb, de körültekintőbb szervező munkára buzdította. A német hatóságok kérésére 1940. március 18-án valamennyi hadtestparancsnokságot és katonai kórházat utasítottak, hogy a lengyel katonai menekültek körében újra ismertessék és népszerűsítsék a hazatérés, illetve a Németországba utazás gondolatát. Az utasítás értelmében a lengyel katonai személyeknek *nyanyelvükön* kellett kihirdetni, hogy „... a német kormány mindazokat a lengyel *amnyelvű* internáltakat, akik *mezőgazdaságilag kiképezettek vagy mezőgazdasági munkálatokra alkalmasak és jelenleg németek által megszállott területekre valók, hajlandó átvenni és hazaszállítani*. A német kormány [a menekültek bizalmatlanságára számítva — L. I.] kinyilatkoztatta azt, hogy a fentiek értelmében hazatérésre jelentkezőket kizárólag oly területre szállítja, mely 1939. augusztus 31-én lengyel uralom alatt volt. Hazaszállítás céljából való átadásra csak azok jöhetnek tekintetbe, akik ezt önszántukból és minden külső befolyástól mentesen kérik... Nyomatékosan felhívom a figyelmet arra, hogy a jelentkezésre semmiféle kényszereszközt vagy rábeszélést nem szabad alkalmazni.”³³

A széles körű, hadtestparancsnokságok által is erőteljesen népszerűsített toborzás *ezúttal* nem volt eredmény nélküli. Az 1940. április 8-i összesítés szerint az I. hadtest területén 400, a II. hadtestnél 500, a III. hadtestnél 500, a IV. hadtestnél 150, az V. hadtestnél 50, a VII. hadtestnél 500, végül a VIII. hadtestnél 300, *összesen* 2500 katonai személy jelentkezett hazaszállításra. A jelentés szerint a visszautazás 1940. május 20—21—22-én meg is történt.³⁴

A hazatérésre jelentkezés *májusban* szintén jelentős mértéket öltött, május 15-ig újabb 1610 fő iratkozott fel a visszatérési listára.³⁵ A tények a H. M. 21. osztályát

³² HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508 (1127/Pol.—1940.)

³³ HL. H. M. 1940-21-21-3554-13 508. A német átvételi bizottság a magyar katonai hatóságoknak azt a szóbeli kijelentést tette, hogy 1940. május közepén „... ismét átvész lengyeleket, mégpedig nemcsak mezőgazdasággal foglalkozókat, hanem másokat is.” HL H. M. 1940-21-21-3554-21 413. 1940. áprilisában a jelentkezés első hullámában 2500 személy iratkozott fel a hazatérési listára. Vö.: HL H. M. 1940-21-21-3554-13 505.

³⁴ HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508 15 950. Az említett létszámból 1500 személyt a budapesti Soroksári úti Flóra gyárban, 800 főt Komáromban, 500 főt a Bük községi katonai táborban gyűjtöttek össze. 1940. május 27-én a Flóra gyárban újabb 458 fős csoport gyűlt össze. Vö.: HL H. M. 21-21-3554-21 413. A budapesti I. hadtestparancsnokság távirati jelentése a H. M. 21. osztálynak. 1940. máj. 27. Lásd még: a pécsi IV. hadtestparancsnokság jelentése a H. M. 21. osztálynak. 1940. máj. 22. (4831. sz. eln.—III.—1940.) *Ugyanott*. A püspöknádasdi lengyel katonai internáló tábor összesítője. Vö.: HL H. M. 1940-21-21-3556-27 897. Pro domo (máj. 28.) szerint 1940. május 20—22. között jelentkezés alapján újabb 2000 lengyel katonai személyt adtak át németországi munkára. A jelentkezések korábbi számadataira vonatkozóan lásd: HL H. M. 1939-21-21-3107-57 240. A m. kir. Honvédelmi Minisztérium eln. 21.—1939. sz. kimutatása azon lengyel internált katonákról, akik Lengyelország mai helyzetében is visszatérni óhajtanak. Táboronkénti létszámkimutatás.

³⁵ HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508 (1595). Az I. hadtest: 200 személy, II. hadtest: 180, III. hadtest: 1050, IV. hadtest: 100, VII. hadtest: 70, VIII. hadtest: 10 fő. A „hazaszállítás” folytán a 7. honvédkerület területén levő lengyel katonai táborokban a tábori munkák elvégzésében fennakadás

igazolták: „Nyugati harctéri eseményekkel kapcsolatban valószínű, hogy a lengyel internáltak *tömegesebben* fognak jelentkezni a németek által való hazaszállításukra.”³⁶ A H. M. 21. osztály arra az álláspontra helyezkedett, hogy a nyugati harctéri események való tekintettel az internáltakkal közölni kell, hogy „... közvetlen hazatérésről belátható időn belül nem lehet szó, *tehát az alkalmat célszerű kihasználniok.*”³⁷

A budapesti Lengyel Katonai Képviselő, illetve a képviselő mögötti különböző politikai felfogású csoportok érdekei, érdekelletéi, valamint a hazatérési akció között szoros összefüggés van. Władysław Sikorski miniszterelnök és hadseregfőparancsnok hívei értelemszerűen az evakuációt szorgalmazták, Sikorski politikai ellenfelei (a szanációsok), ahol csak tehették (érdekeiknek megfelelően) akadályozták a katonakorú lengyel férfiak Magyarországról való kivonását.

A hazatérés szervezése során számos, különböző mértékű, előjelű belső nézeteltérést tapasztalhatunk. Konkrét adatok vannak arról, hogy a tömeges méretű hazatérést a Lengyel Katonai Képviselő mindenképpen mérsékelni kívánta, megbízottai révén eredményes ellenpropagandát fejtett ki. Ennek tudható be — többek között — az is, hogy a jelentkezési listára való feliratkozást több táborban erőszakkal gátolták meg.

A katonai táborokba — a források szerint — „lengyel propagandisták” érkeztek, hogy megakadályozzák a hazatérésre való jelentkezést. A „propagandisták” többek között arra hívatkoztak, hogy a hazatérőket besorozzák a német hadseregbe, s Franciaország ellen kell majd harcolniuk; az otthon maradt családtagok éheznek, kényszer- és hadimunkát kell végezniük. Az *özörényi* táborban Lipek lengyel orvos-őrnagy felhívta a katonák figyelmét arra, hogy a hazatérőket a németek korra való tekintet nélkül kiherélik. Az információnak — a meglévő források szerint — nem volt alapja, de helyileg igen hatásos propagandának bizonyult, mert a nagyszámú jelentkező közül végül is 19 személy vállalkozott a visszatérésre.³⁸

A lengyel ellenpropaganda hadtestparancsnokságonként változott. Volt ahol drasztikus eszközöket alkalmaztak, volt ahol az agitáció eszközeivel is megelégedtek. A miskolci VII. hadtestparancsnokság területén levő lengyel táborokban, „A H. M. Ur 13 508/eln. 21-1940. sz. rendeletének a VII. hdt. területén levő táborokban való kihirdetése után a lengyel rangidős tiszték pl. minden módot és alkalmat megragadtak arra, hogy a visszatérésre jelentkezett, mezőgazdasággal foglalkozó lengyel katonai internáltakat a visszatérésről lebeszéljék és visszatartsák. A jelentkezteteket lefokozással, a lengyel hadseregből való kizárással és a háború után lengyel hadbíróság elé állítással is megfenyegették. [...] Egyes táborokban annyira elmérgesedett a helyzet,

volt, tisztí küldöncökben hiány jelentkezett. Az előbbieket miatt tábori kíséret csoportokat szerveztek (szakács, borbély, cipész, szabó stb.). Kiséret munkakörbe a naprágyi táborba 6, Selype 10, Ipoly-hídvégre 8, Vámosmikolára 5, Ipolyszalkára 10, Pelsőcre 4 katonát vezényeltek. HL H. M. 1940-21-21-3557-47 113 (6666. sz. eln. I. L.—1940). A 7. honvédkerületi parancsnokság 1940. augusztus 22-i (Beleznai ezredes) jelentése a H. M. 21. osztálynak.

³⁶ HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508. 1940. ápr. 20. A jelentkezés 1940 tavaszán sem volt konfliktusmentes. A társaiktól bántalmazott személyek részére ideiglenesen a somoskőújfalui tábor újból megnyitották. A táborokban való állapotokra nézve lásd: HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508 (3762 eln. I. L.—1940). A miskolci VII. hadtestparancsnokság jelentése a H. M. 21. osztálynak. 1940. ápr. 23. Lásd még: *Ugyanott*, a vámosmikolai m. kir. katonai (lengyel) internáló tábor parancsnokság április 14-i 193/kt.—1940. sz. jelentését. Különböző megfélemlítésekkel találkozhatunk a szegedi IV. hadtest 1940. jan. 26-i jelentésében is. Vö.: HL H. M. 1940-21-21-3554-4198 (111/29. sz. eln. II.—1940)

³⁷ HL H. M. 1940-21-21-3554-13 805. Kiadvány az I., III., V. és a VII. hadtestparancsnokságoknak, valamint a 7. honvédkerületi parancsnokságnak. Állomáshelyeiken. 1940. jún. 20.

³⁸ HL H. M. 1940-21-21-3557-42 927. „Durch diese und ähnliche Propaganda liessen sich die meisten Leute, die bereits auf der Liste der Heimtransporte standen, weider streichen und nur 19 liessen sich in die Heimat abtransportieren.”

hogy a visszatérésre jelentkezőket keblükből kizárják, sőt bántalmazzák. A helyzet a visszatérőkre több helyen már annyira súlyossá vált, hogy a visszatérni akarók a magyar táborparancsnokság [örség — L. I.] védelmét kérték.”³⁹

A hazatérés — mint az várható is volt — időközben politikai szempontból (is) bonyolult ügyévé vált. A H. M. 21. osztály 1940. április 24-én ismét felhívással fordult a hadtest, kórház és lengyel táborparancsnoksághoz. A kiadvány hangsúlyozta, hogy „... a lengyel internáltaknak minél nagyobb számban való önkéntes hazatérése állami érdek és bár erre az internáltakat rábeszélni nem szabad, de a lengyel tisztek által kifejtett ellenpropagandát sem szabad tűrni és azt ellensúlyozni kell. Erőszakos ellenpropagandát kifejtő lengyel tisztek... a hdt. pságok által azonnal áthelyezendőek”⁴⁰ A H. M. I. Főcsoport Főnöksége 1940 tavaszán a 21. osztályt a hazaszállítás meggyorsítására ösztökölte. Több táborparancsnokság jelentéséből maga a 21. osztály is úgy vélte, hogy „... az újabb jelentkezők száma növekedni fog, különösen ha most a hazajutottak levelei a táborokba [meg] érkeznek.”⁴¹ A 21. osztály utasította a táborparancsnokságokat, gondoskodjanak arról, hogy a megszállt területekre visszatért személyektől érkező leveleket a címzettek hiánytalanul megkapják. A H. M. 21. osztályának azonban az is tudomására jutott, hogy „... egyes táborokban az internáltak leveleit a magyar táborparancsnokságon kívül a lengyel tábor rangidős tisztje [starszy obozu — L. I.] és az ahhoz beosztott lengyel személyzet is — lengyel szempontból cenzúrázza, azokból részeket olvashatatlanul töröl, sőt el is koboz leveleket.”⁴² A visszatérésre jelentkezés 1940. júliusában lecsökkent. Kiderült ugyanis az, hogy a német hatóságok nem tartották be előzetes ígéreteiket, a hazatért menekültek egy részét belátásuk szerinti helyen és munkakörökben foglalkoztatták.

A német hatóságok tényleges visszaéléseivel: internálással, munkatáborba küldéssel és más megtorló intézkedéssel kapcsolatos első hírek — az eddig előkerült források szerint — a magyarországi lengyel menekült táborokban — széles körben 1940 júliusában kezdtek ismertté válni. Az 1. honvéd határvasz zászlóalj parancsnokának 1940. július 31-i jelentése jól érzékelteti a menekülteket visszatartó reális tényezők egy részét: „... f. hó 30-i szemlém alkalmával az oszgyáni lengyel [katonai — L. I.] internáltakat magam is hazatérésére igyekeztem rábírní, azonban a tábor pk. [parancsnok — L. I.] által jelentett 35 főn kívül mások nem jelentkeztek. Az internáltakkal való tárgyalás közben azt a benyomást szereztem, hogy ők teljes bizalmatlansággal vannak eltelve a német hatóságok iránt. Attól tartanak, hogy hazatérésük után internálják őket munkatáborokba, illetve hadimunkára lesznek beosztva.”⁴³ A zászlóaljparancsnok feltételezése szerint amennyiben a hazatérő lengyelek megnyugtató híreket juttatnának el Magyarországra, akkor tömeges hazatérésre lehetne számítani. A jelentés legfontosabb részében a zászlóaljparancsnok megállapította: „A hazatéréstől tartózkodó internáltak felvilágosító megnyugtatóására a központtól volna szükséges intézkedéseket kiadni, illetve a német hatóságokat felkérni, hogy a hazatérőkkel szemben — ha megtorló intézkedéseket egyáltalán terveznek — azokat 1—2 hónapra halasszák el.”⁴⁴

A lengyel táborokban valóban nagy bizalmatlanság, uralkodott, a menekültek

³⁹ HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508 (3762. sz. Eln. I.—1940).

⁴⁰ HL H. M. 1940-21-21-3554-21 413. Kiadvány.

⁴¹ Ugyanott.

⁴² Ugyanott.

⁴³ HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508. A m. kir. 1. honvéd határvasz zászlóaljparancsnokság (Rimaszombat) 1757. sz. jelentése a 7. honvédterületi parancsnokságnak 1940. júl. 31. Vö.: HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508 (6317. sz. kln. I. L.—1940). A 7. honvédkerületi parancsnokság jelentése a H. M. 21. osztálynak. 1940. aug. 6.

⁴⁴ Ugyanott. Hasonló véleményeket más táborokban is észleltek.

egy része tanácstalan volt. A német csapatok nyugat-európai győzelmei lehangolóan hatottak a magyarországi lengyel menekültekre. Ez akkor is igaz, ha tudjuk azt is, hogy biztonságot jelentett a menekülteknek. A menekültekben azonban felébredt a szülői ház, a szülőföld iránti honvágy, az elhagyott család iránti aggodalom sokukban legyőzte a félelmet s vállalták a bizonytalan kimenetelű hazautazást. A hazakivánczók egy része azonban gyanakvó és elővigyázatos volt, ezzel a H. M. 21. osztálya is számolt. Az egyik iratban arra az álláspontra helyezkedett, hogy „... tömeges jelentkezés nem valószínű, mert az eddigi tapasztalat szerint a lengyelek félnek a németektől és nem bíznak abban, hogy átadásuk esetén haza kerülnek. Ugyanis az eddig Németországba szökött [német nemzetiségű — L. I.] lengyelek közül többen írtak, némelyik pedig ide visszaszökött és e tekintetben *kedvezőilen híreket terjesztettek*.”⁴⁵ A hihetetlennek tűnő hírek igaznak bizonyulak, így a visszatérésre jelentkezettek egy része megmásította elhatározását. Az esetleges félreértések, a menekültek és a táborparancsnokságok közötti „súrlódások” elkerülése érdekében a H. M. 21. osztálya 1940. július 31-én távirati úton felhívta a lengyel táborparancsnokságok figyelmét, hogy „... a hazatérés önként jelentkezés alapján történik és így *a jelentkezőknek joga van elhatározását megváltoztatni*.”⁴⁶

A polgári menekültek hazatérési lehetőségeiről a B. M. IX. osztálya is folyamatos információt adott. Dr. Antall József osztályvezető 1940. július 22-én felhívással fordult a járások főszolgabíróihoz. A körlevél szerint „... a német birodalmi kormány kiküldöttei a Németország által megszállt lengyel területekről származó polgári lengyel menekültek önkéntes hazatérésére vonatkozó határidőt újabb elhatározásig meghosszabbították.”⁴⁷ A jelentkezőket a bátorkeszi polgári táborba kellett irányítani.⁴⁸ Az Antall József által aláírt körlevél nyomán a járások főszolgabírói kihirdették az újabb hazatérési lehetőséget.

A polgári személyek hazatérésével kapcsolatban a Zala vármegyei forrásanyag alapján általánosító módon tájékozódhatunk. A zalaszántói közjegyző 1940. július 30-i jelentése szerint a községbeli lengyel polgári menekültek közül 19 személy jelentkezett visszatérésre. Amikor azonban kiderült, hogy „... *a német állam költségén utazhatnak, azt a választ adták, hogy senki nem kíván hazamenni*.”⁴⁹ A hazatérésre jelentkezők számának növelése érdekében a járás főszolgabírója is akcióba lépett: „... a polgári menekülteket felszólítottam a hazatérésre, őket figyelmeztettem, hogy ez az utolsó alkalom, amikor költségmentesen hazatérhetnek, *de egy sem jelentkezett a hazatérésre*.”⁵⁰ A kudarc máshol is megismétlődött. A keszthelyi járás főszolgabírója 1940. augusztus 18-án írott jelentésében arra hivatkozott, hogy a visszatérésre jelentkezettek egy része értesült a lengyelországi állapotokról, így eredeti elhatározásukat sorra megváltoztatták. Magyaráztaképpen Chimek Eugeniusz polgári menekült esetére hivatkozott, akit 1940. augusztus 13-ra Hegyeshalomra útbaindítani nem lehetett, mert a főszolgabíró szerint a „... nevezett előadta, hogy szüleit a németek ismeretlen helyre internálták, birtokukat, földjüket elvették, s így hazatérése részéről tárgyaltan.”⁵¹

A menekültek közötti nyári toborzás a levéltári adatok szerint viszonylag

⁴⁵ Ugyanott.

⁴⁶ HL H. M. 1940-21-21-3554-42 940.

⁴⁷ Zala megyei Levéltár (ZmL) 1—12/1940. (B. M. 32. res./men.—1940).

⁴⁸ OL B. M. 1944-Ix-10-4018-56 385 (7332). 1940. aug. 5.

⁴⁹ ZmL 1—497 (1035/1940). A zalaszántói közjegyző jelentése a főszolgabírónak. 1940. júl. 30.

⁵⁰ ZmL 1—20/1940 (8101—1940). Keszthely nagyközség vezetőjegyzőjének jelentése a keszthelyi járás főszolgabírójának. 1940. júl. 30.

⁵¹ ZmL 1—38/1940. A keszthelyi járás főszolgabírójának jelentése a B. M. Menekültügyi Irodájának. 1940. aug. 18.

eredményes volt.⁵² 1940. augusztus 4—10. közötti napokban Esztergom, Győr, Mosonmagyaróvár, Bük, Sárvár, Budapest (Soroksári út) táboraiban 320 tiszt, 4230 katona (más adat szerint 330 tiszt és 4250 katona), 8 katonaorvos, 12 ápolónő és 30 tiszti, valamint altiszti hozzátartozó, összesen 4600 személy várta a hazaszállítást. Az utolsó pillanatban (1940. augusztus 5-én), az átvétel második napján a budapesti német követséggel történt „... kb. 6—8 perces telefonbeszélgetés után a német bizottsági tagok rövid megbeszélést tartottak, mely után közölték, hogy utasítást kaptak arra, hogy lengyel tiszteket nem vehetnek át. [...] közölték, hogy hivatásos tiszteket egyáltalán nem vehetnek át, tartalékos és ny. á. [nyugállományú] tiszteknél pedig külön kérvényt (Antrag) kell a budapesti német konzultátushoz benyújtaniok (a H. M. 21. osztályon át), mely azokat a Krakau-i [krakkói] lengyel főkormányzósághoz küldi, honnét megfelelő ellenőrzés után visszaküldve lehet szó a visszatérésről... Fő súlyt a polgári foglalkozásúakra helyezték, tanuló, magánzó, vagy foglalkozás nélkülit nem vettek át.”⁵³ A német bizottság 300 tiszt, 20 zsidó származású gyanúsított személy, 15 foglalkozás nélküli menekült „átvétele” megtagadta, 50 személy a hegyeshalmi határállomáson megmásította elhatározását és visszatért korábbi — magyarországi — tartózkodási helyére. A *német átvételi bizottság* „sajátos” viselkedése nem sok jót ígért, ezt a menekültek közül többen észre is vették.⁵⁴ A német bizottság egyre inkább nagyvonalúsággal kezelte a menekültek számszerű átvételét. „Hegyeshalom határállomáson a német átvevőbizottság *megszámlálás* nélkül 695 fő átvételét igazolta, valójában azonban csak 693 fő lett átadva.”⁵⁵

⁵² Vö.: HL H. M. 1940-21-21-3554-34 605. A honvédelmi miniszter 13 508/eln. 21.—1940. sz. rendeletre beküldött kimutatások; Budapest 1/1., 1/2. gyűjtőtábor. Bánréve, Bregenc-major, Eger (1940. jún. 30-i jelentése és névjegyzék). Esztergomi (lengyel) gyűjtőtábor parancsnokság (183/1940., sz. jelentése, 1940. máj. 20). Felsőhangoly, Gara (1940. június 29-i jelentés és névjegyzék). Hidasnémeti (1940. júl. 4-i jelentés és névjegyzék). Inárcs 1/4. gyűjtőtábor (1940. júl. 3-i jelentés és kimutatás). Ipolybalog (81/1940. 1940. jún. 28). Ipolyhídvég Lengyel Tiszti Tábor (376 kt.—1940. Jelentés és névjegyzék). 1940. júl. 2). Ipolyszalka (1940. jún. 30). Ipolytarnóc (14/1. sz. Kimutatás. 1940. jún. 28.) Kapuvár (1940. júl. 3-i jelentés.) Kiscenk, Komárom, Miskolc, Léva (1940. júl. 13-i kimutatás.) Mosonmagyaróvár (202/1940. sz. jelentés 1940. júl. 1.) Nagycsalomja, Nagykanizsa, Osgyán, Pelsőc, Rajka, Budapest-Rákoscaba, Sajólénártfalva (1940. jún. 30.) Sajószárnya, Sárvár, Selyp, Tápiógyörgye, Tompa, Ujdörögdpusztá (325/1940. jelentés. 1940. júl. 5.) Vámosmikola (274/1940. sz. jelentés. 1940. júl. 4.) Érsekújvár, Polska Komenda Obozu dn. 30. VI. 1940. Wykaz imien szeregowych, którzy zdeklarowali się na wyjazd do robot rolnych pod okupacje niemiecka. Meg kell említeni a kapuvári és az egri táborokból beérkező jelentéseket. HL H. M. 1940. 21-21-3554-34 605. A m. kir. kapuvári (lengyel) katonai internáló táborparancsnokság jelentése a H. M. 21. osztálynak (966/1940). 1940. júl. 3. A kiscenki táborrész névjegyzéke; HL H. M. 1940-21-21-3554-13 805 (495/1940) A m. kir. egri Lengyel Tiszti Gyűjtőtábor parancsnokság jelentése a H. M. 21. osztálynak. 1940. jún. 7. A polgári menekültekkel kapcsolatban lásd: OL B. M. 1944—IX-10-4018-560 385 (8336).

⁵³ HL H. M. 1940-21-21-3558. Baló Zoltán-féle hagyatéék. Szám nélkül. Baló Zoltán ezredes feljegyzése a honvédelmi miniszternek. 1940. aug. 11. Budapestről 30 tiszt, 800 katona, Esztergom-kenyérmezői táborból 1100 katona, Győrből 300 tiszt és 50 katona, Mosonmagyaróvárról 750 katona, Büktről 450 katona, Sárvárról 1100 katona indult útnak Hegyeshalomra. A menekülteket szállító vasúti szerelvények őrzésére 8 magyar tiszt és 180 katona nyert beosztást. (Ugyanott, 13 508/1940. sz. irat.) Az átvételnél a német bizottság részéről jelen volt az SS birodalmi főparancsnokság egy megbízottja, a német politikai rendőrség, a német Munkaügyi Minisztérium, a budapesti német követség és a német hadsereg-főparancsnokság egy-egy képviselője. Magyar részről a Külügyminisztérium, a Belügyminisztérium, a H. M. 7/k., a 19. és a 21. osztály egy-egy megbízottja volt jelen az átadásnál.

⁵⁴ Ugyanott.

⁵⁵ HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508 (2026-1940). A m. kir. 1/1 honvéd gyűjtőtábor parancsnokság jelentése a hazatérésre jelentkezett lengyel internáltakról. 1940. aug. 21. A budapesti Soroksári úti Flóra gyár épületeiben összegyűjtött, hazatérésre jelentkezett menekültek közül 2 személy megszökött, 60 fő visszalépett, végül 693 személy érkezett meg Hegyeshalomra. Az augusztusi visszatéréssel kapcsolatban lásd: HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508. »Kiadvány a 2. honvédkerületi parancsnokságnak«, 1940. aug. 1. Az augusztusi határidőre a táborokból nagyon egyenetlen volt a jelentkezés. Nagykanizsáról pl. 3 személy kérte a visszatelepedést (HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508/29 112-604-kt./1940).

A budapesti Lengyel Katonai Képviselőt több tisztjének a visszatérés megakadályozásában játszott szerepe idővel nyilvánvaló lett. A Képviselő hivatalban lévő vezetője dr. Marian Steifer vezérkari ezredes 1940. július 16-án körlevelet intézett a táborok rangidős lengyel tisztjeihez. A körlevélben a hazatérést — igen jó politikai érzékkel — lelkiismereti kérdésnek minősítették. „Tényleges vagy tartalékos katonai személyek, akiknek munkaköre vagy tevékenysége a háború előtti utolsó években olyan volt, hogy azáltal a megszálló hatóságokkal kollízióba kerülhetnének, maguknak kell dönteniük afelett, hogy a jelen pillanatban hazatérésük ajánlatos-e?”⁵⁶ A körlevél kitért a jelentkezés „szolgálati” útjára is. „A hazautazás szándékát az érdekelteknek a magyar táborparancsnokságoknál kell bejelenteniük, szolgálati úton, a *lengyel rangidősökön[!] keresztül*.”⁵⁷

A katonai táborokban a hazatérést ellenző befolyásos személyek (csoportok) időről-időre működésbe léptek. Munkájuk azonban gyakran eredménytelen maradt, ezt bizonyítja a sárvári táborból származó adat is. A *sárvári* táborban 1940. december 12-én felvett jegyzőkönyv szerint dr. Steifer vezérkari ezredes joggal kifogásolta a Sárváron internált lengyel tisztek tevékenységét, mert a „lengyel szellem” ébrentartásáért semmit, vagy legalábbis igen keveset tettek. Steifer ezredes szerint „Bizonyítékul szolgál erre, hogy kb. 700-an jelentkeztek vissza Németországba. *A tisztek és az altisztek kötelessége lett volna, hogy legalább a fiatalabb legénységet tartsák vissza hazájukba való visszatéréstől.*”⁵⁸ A III. hadtestparancsnoksághoz beérkező információk szerint dr. Steifer ezredes a Sárváron internált lengyel tisztek és altisztek között fel akarta kutatni azokat, akik a magyar táborparancsnokságnak vagy másoknak értsd: a németeknek „szolgálatokat” tettek. Steifer ezredes szigorú rendszabályokat helyezett kilátásba, a sárvári lengyel tisztikart szét akarta zavarni „... mert véleménye szerint túl lojálisak a magyar parancsnokság irányában.”⁵⁹

A megszállt területekre való visszatérés lehetőségét később furcsa módon a volt rendőrökre, rendőrségi tisztviselőkre is kiterjesztették. A budapesti német követség a magyar Külügyminisztérium tudomására hozta, hogy a Főkormányzóságnak szándékában van a Magyarországon internált lengyel *rendőröket* átvenni és alkalmazni.⁶⁰ A német kérés időpontjából fontos következtetéseket lehet levonni. A német kormány 1941 őszén arra számított, hogy a Magyarországon levő lengyel rendőrök egy részét kiegészítő rendfenntartó minőségben alkalmazni lehet Lengyelországban. 1941. szeptember 11-én a B. M. dr. Antall József vezette IX. osztálya körlevelében értesítette a polgári menekült táborparancsnokságokat: „... a német birodalmi kormány hajlandó (a) Magyarországra menekült lengyel polgári menekültek közül az önként jelentkező volt lengyel rendőrtisztviselőket a kormányzóságba visszavenni és őket ott *aivatalukba visszahelyezni*. Felhívom a Táborparancsnok urat, hogy a fentieket hozza *h* parancsnoksága alatt álló lengyel polgári menekült táborokban elhelyezett lengyel menekültek tudtára és az önként jelentkezőkről két példányban-készített kimutatást haladéktalanul terjessze fel.”⁶¹

⁵⁶ HL H. M. 1940. 21-21-3978-469 537 (L. 246-1940) Rangidős tisztekhez. 1940. júl. 9. „Żołnierze kadry zawodowej lub też rezerwy, których rodzaj pracy względnie działałność w ostatnich latach przed wojną moglyby narazić na kolizje z władzami okupacyjnymi, muszà sami zdecydować, czy w obecnej chwili mogli wracać do kraju.”

⁵⁷ Ugyanott.

⁵⁸ HL H. M. 1941-21-21-4387-1131.

⁵⁹ Ugyanott. Az augusztusban visszatérők után október-november hónapokban újabb csoportok összeállítására vált lehetővé. Sárváron 412, Budapesten 31, Bregenc-majorban 174, Esztergom-kenyérmezői táborban 120 személy iratkozott fel a visszatérők listájára. (HL H. M. 1940-21-21-3554-61 135.) A polgári táborokból való jelentkezésre vonatkozóan lásd: ZmL 1—40/1940. Az ukrán nemzetiségű lengyel katonákra vonatkozó számadatokat lásd: HL H. M. 1940-21-21-3553-960 (13 499).

⁶⁰ HL H. M. 1941-21-21-4391-60 607. 1941. szept. 4.

⁶¹ ZmL 2-1057/1941 (B. M. 25/res. — 1941. men.)

A visszatérés 1941 őszén aktualitásából és népszerűségéből egyaránt sokat vett, bár a források szerint a menekültek hazaszállítását a vezérkar főnöke, *Werth Henrik* tábornok is szorgalmazta. Visszatérésre azonban egyre kevesebben jelentkeztek. A Vezérkar 2. D. alosztályának értesülése szerint pl. a Selyp községben levő lengyel katonai táborból „... *senki sem jelentkezett hazaszállításra...*”, hasonló volt a helyzet a többi táboroknál is. A lengyeleket visszatartó okok között ezúttal a magyarországi jó megélhetést emelték ki. A megszállók kiszolgáltatásának megtagadását, a német megszálló hatóságoktól való félelmet, tehát a *valóságos okot* a Vkf. 2. elhallgatta.

A Vkf. 2. D. iratanyagában olyan momentumokat is találunk, amelyek a magyar honvédség — tágabban a közvélemény — lengyelek elleni hangulatkeltést célozták. A Vezérkari Főnökség értékelése szerint „... a magyar hatóságok jóvoltából élvezett gondtalan... munkanélküli élet tartja vissza az internáltakat attól, hogy hazaszállításra jelentkezzenek. A mai nehéz megélhetést viszonyok mellett a lakosságban is rossz vért szül a semmittevő lengyelek Magyarország részéről való eltartása.”⁶² A Vezérkari Főnökség többszöri felszólítására a H. M. 21. osztály ismételtlen kihirdette a katonai táborokban a visszatérés lehetőségét: a különböző táborokból 180 tiszt és 1200 altiszt és katoná jelentkezett. A hazaszállítás — a Szovjetunió elleni német hadműveletek miatt — késett, ezért a H. M. felkérte a külügyminisztert, hogy a nehezen összetoborzott internáltak „... hazaszállítására, ill. a németek által leendő átvételére tegye meg a szükséges lépéseket.”⁶³ Az azonban tény, hogy 1941 nyarán őszén lényegében befejeződött a magyarországi lengyelek csoportos visszatérése, később csak egy-egy esetben, a korábbiaktól eltérő példát találunk a visszatelepedésre.⁶⁴

⁶² HL H. M. 1941-21-21-4391-54 528 (47 468. sz. eln. 2. Vkf. D.-1941. 1941. szept. 5.)

⁶³ HL H. M. 1941-21-21-4391-54 528

⁶⁴ Vö.: HL H. M. 1943-21-21-6759-542 884.; ZML 3-1224/1943 (505). Keszthely nagyközség vezetőjegyzőjének jelentése a főszolgabírónak, 1941. dec. 5.; OL Küm. pol. 17/7-1942-2141. (1942. IV. 9. Pro domo.) Az iratok egy-egy egyedi visszatérési alkalomról adnak információt.

EVAKUIERUNG ODER HEIMKEHR? ANFÄNGE DER POLITISCHEN TÄTIGKEIT IN DEN POLNISCHEN LAGERN IN UNGARN

In den ersten Wochen (und Monaten) nach dem Ausbruch des zweiten Weltkrieges sind einige zehntausend polnische Flüchtlinge, militärische und zivile, in Ungarn angelangt. Die meisten Soldaten wurden in Lagern untergebracht (oder unter Lagerbedingungen gruppiert). Die überwiegende Mehrheit der Zivilflüchtlinge wohnte in privaten und in gemieteten Häusern. Verhältnismäßig schnell nämlich bereits im Herbst 1939 haben sich unter den Flüchtlingen Organisationen gebildet, deren Aufgabe es war, ihre Interessen zu schützen, und damals sind auch die ersten geheimen Gruppen entstanden.

Die Massen der in Ungarn weilenden polnischen Flüchtlinge lebten in ständiger Bewegung. Viele haben eine Arbeit unternommen. Mit der Evakuierung der Soldaten und der Zivilisten im wehrpflichtigen Alter nach Frankreich, und dann nach dem Nahen Osten (innerhalb der Aktion unter dem Decknamen „Ewa“, dann seit dem Sommer 1940 — unter dem Decknamen „Ewa-B“ ist es den etwa 32 tausend Polen gelungen, das Gebiet Ungarns zu verlassen) wurde begonnen. Die Organisation und die Durchführung der Evakuierung fand mit stillschweigender Erlaubnis von den damaligen Innen- und Verteidigungsbehörden des Landes statt, was damals eine unmittelbare Hilfe darstellte. Im Laufe der organisatorischen Arbeiten trat die Sache der Hilfe bei der schnellen Organisation der polnischen Armee in Frankreich in Vordergrund. Konsequenterweise war es eine der wesentlichsten Aufgaben der polnischen Organisationen in Ungarn, die Evakuierung durchzuführen. Tatsache war jedoch auch, daß beinahe zu gleicher Zeit, im Herbst 1939, als die Evakuierung organisiert wurde, versuchte ein Teil der Flüchtlinge in das okkupierte Land zurückzukehren. Es gab Bemühungen Pläne, welche bewußt nicht zur Evakuierung aufmunterten, sondern dazu, an Ort und Stelle zu bleiben, oder aber in das okkupierte Land heimzukehren. Die offiziellen ungarischen Behörden ermöglichten eine Heimkehr, sich auf die Liste der Heimkehrwilligen eintragen zu lassen, und waren auch bei der Evakuierung unmittelbar behilflich, sie akzeptierten sie. Sie strebten auch bewußt danach, damit sich die Anzahl der Flüchtlinge sowohl durch die Evakuierung, als auch durch die Heimkehr schnellstens vermindert, und damit die Häufigkeit der deutschen Interventionen auch gesenkt wird.

Die Sache der Evakuierung und der Heimkehr war seit dem Herbst 1939 ein bedeutendes inneres Problem der polnischen Emigranten in Ungarn. Die beiden pläne verfügten über ihre Argumente. In Interesse der polnischen Emigrationsregierung stand die Sache einer schnellen Durchführung der Evakuierung, der Vergrößerung des Personalstandes der sich organisierenden Armee. Obwohl es auch politische Kräfte gab, welche dazu anregten, in Ungarn zu bleiben, und andere, welche zur Heimkehr nach Polen anregten, (um sich dort der Widerstandsbewegung anzuschließen).

Der bedeutende Teil der Heimkehrer ließ sich unabhängig von den beiden politischen Konzeptionen auf die Repatriierungslisten aus Familiengründen eintragen, oder dieses mit dem Heimweh motivierend. Wir möchten auch darauf aufmerksam machen, daß nach persönlichen Quellen und Erinnerungen diese Heimreisen nicht immer verwirklicht worden sind. Die Okkupierungsbehörden haben viele tausende Polen deportiert und in Zwangsarbeitslager geschickt. Nachdem diese Tatsache in verhältnismäßig breiten Kreisen bekannt geworden war, senkte sich das Interesse für Heimkehr deutlich, dann verschwand ganz. Die Sache der „Evakuierung oder der „Heimkehr“ zählte vom Herbst 1939 bis Herbst 1941 zu wichtigsten inneren Probleme der polnischen Emigration in Ungarn.

In Zusammenhang mit der Evakuierung hat sich eine gewisse falsche Überzeugung ausgebildet, daß in den ersten zwei Jahren des zweiten Weltkrieges vom Gebiet Ungarns sich „etwa“ 110 tausend polnische Soldaten und Zivilfreiwillige nach Frankreich beziehungsweise nach den Nahen Osten hätten evakuieren lassen. In Wirklichkeit verfügen wir über schriftliche Beweise „lediglich“ darüber, daß sich von Ungarn 30—32 tausend Polen evakuieren ließen. Polnische Verfasser haben bis auf den heutigen Tag darüber nichts geschrieben, daß in den ersten zwei Jahren des zweiten Weltkrieges beinahe 13 tausend in Ungarn weilende polnische Flüchtlinge sich nicht nach Westen begaben, sondern heimgekehrt sind, genauer formuliert: sie haben Ungarn verlassen mit der Absicht, heimzukehren. Die Geschichte der ersten bedeutenden Krise im inneren Leben der polnischen Emigration in Ungarn bildete den bisher nicht bekannten Abschnitt in der Geschichte der polnischen Emigration: Tausende Heimkehrer von Ungarn, welche in den Jahren 1939—1941 heimgekehrt sind, bildeten die Gruppe, welche durch die polnische Historiographie nicht berücksichtigt worden ist. Wir haben uns bemüht, diese Lücke unter anderem mit dieser Arbeit auszufüllen.

TARTALOM

<i>A. Sajti Enikő:</i> Magyar—horvát határtárgyalások és lakosságcsere kudarca (1941—1944)	3
<i>Lagzi István:</i> Evakuáció vagy hazatérés? A politikai harc kezdetei a magyarországi lengyel katonai táborokban	19

Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar dékánja
85-4572 Szegedi Nyomda Felelős vezető DOBÓ JÓZSEF igazgató
A kézirat nyomdába érkezett 1984-ben, megjelent 1985-ben
425 példányban 3 A/5 ív terjedelemben
Készült monószedéssel, íves magasnyomással
az MSZ 5601-59 és az MSZ 5603-55
szabványok szerint